

FATMIR TOÇI
ARBËRESHËT
SHQIPTARËT E ITALISË

Vendbanimet, historia, kultura, ritet,
objektet e kultit

BOTIMET TOENA

Vepra e Fatmir Toçit *Arbëreshët - Shqiptarët e Italisë (Vendbanimet, historia, kultura, ritet, objektet e kultit)* është vepër e veçantë historiografike. Me librin e tij jashtëzakonisht të rëndësishëm, më të madhin me përmbajtje, me të dhëna, me të reja, me mendime, me të vërteta, me vlerë për Arbëreshët deri sot, i ka pasuruar dijet tona për të shkuarën, të përtashmen, për fatin e tyre, kur të lavdishëm e kur tronditës gjatë shekujve të pasmërgimit, por edhe i ka shtuar, i ka pasuruar, i ka thelluar edhe ndjenjat tona ndaj vëllezërve tonë të lashtë - Arbëreshëve, italoshqiptarëve të Italisë.

Akademik Rexhep Qosja, Prishtinë

Asnjëherë më parë nuk jam hasur me një vëllim që ka mundur të përmbledhë kaq mjeshtërisht tematikat dhe tiparet kryesore që karakterizojnë universin e identitetit të këtij minoriteti gjuhësor në Itali. Me një këndvështrim enciklopedik, libri i Fatmir Toçit vlerësohet si një vadamekum i shkëlqyer që gërsheton me mençuri shkencën dhe rrëfimin popullor, aftësinë e të treguarit dhe rigorozitetin metodologjik, duke arritur në këtë mënyrë plotësisht objektivin për të tërhequr vëmendjen e lexuesit, kureshtja e të cilit jo vetëm nxitet prej tij, por gjithashtu ushqehet plotësisht.

Prof. dr. Matteo Mandalà, Universiteti i Palermos

Është historia e ribërjes së vështirë të jetës në vend të huaj nga ana e një populli të detyruar të braktisë vtrat e veta. Autori identifikon faktorët që sollën rrudhjen e faktorit arbëresh. Por ai nënvizon fort edhe faktorët e ruajtjes, ku rendit gjuhën, kulturën, institucionet tradicionale, kujtesën historike, besimin e krishterë të ritit bizantin. Studimi prosopografik mbi personalitete të shquara të botës arbëreshe e çimenton bindshëm idenë e autorit, se bota arbëreshe është një pjesë e pandashme e botës shqiptare, gjithashtu një faktor me rol të madh në proceset e zhvillimit historike e aktuale të Italisë fqinje, dhe si e tillë ajo duhet ruajtur e duhet zhvilluar.

Prof. dr. Pëllumb Xhufi, Akademia e Shkencave, Tiranë

Është padyshim libri më i plotë, më gjithëpërfshirës dhe më poliedrik mbi botën arbëreshe. I shkruar me euridicion, ky libër trajton me të njëjtin dimension historinë, gjuhën, kulturën, gjeografinë, duke përcjellë njëkohësisht ndjesitë dhe shqetësimet e një udhëtari të palodhur të katundeve arbëreshe. Është një enciklopedi e “gjakut të shprishur” të Arbërit, që nuk duhet të mungojë në asnjë bibliotekë.

Prof. Neritan Ceka, ish-ambasador i Shqipërisë në Romë

FATMIR TOÇI

**ARBËRESHËT
SHQIPTARËT E ITALISË**

Vendbanimet, historia, kultura, ritet,
objektet e kultit

BOTIMET TOENA
Tiranë

Botuese: Irena Toçi

Recensues të pjesës hyrëse historike të librit: prof. dr. Franceso Altimari,
prof. dr. Matteo Mandalá, prof. dr. Pëllumb Xhufi

Kryeredaktore: Sonila Kapo

Redaktorë shkencorë: Akademik Gjovalin Shkurtaj, prof. dr. Rami Memushaj

Korrektore letrare: Majlinda Toçi

Përkujdesja grafike: Mirjana Madhi

Hartografia: Amanda Hiller, Emanuele Romata

Fotografitë: Amanda Hiller, Lorenzo Fortunati (Adnexart Roma), Laerta Toçi,
autori i librit dhe *Wikimedia Commons*

Në kopertinën e parë: San Demetrio Corone (*arb.* Shën Mitri), provinca e Kozencës,
krahina e Kalabrisë. (Foto: autori i librit.)

Në kopertinën e pasme: Foto nga Lorenzo Fortunati (Adnexart Roma), Itali.

ISBN: 9789928817051

© Autori *dhe* Botimet Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj
mjeti ose forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it

BOTIMET TOENA

Rr. "M. Gjollësja", K. Postare 1420, Tiranë

Tel. +355 4 22 40 116

Email: botimet.toena@gmail.com

toena.porosionline@gmail.com

<https://toena.al/>

*Arbëreshëve të Italisë,
për historinë e tyre të dhimbshme të mbijetesës
dhe krenarinë për prejardhjen arbërore,
që na jep dinjitet si komb
e na bën t'i duam e t'i çmojmë,
por, para së gjithash,
t'i njohim më mirë.*

VENDOSJA E ARBËRESHËVE NË KRAHINAT ITALIANE NGA FILLIMI I SHEK. XV DERI NË SHEK. XX

PASQYRA E LËNDËS

PARATHËNIE.....	13
FALËNDERIME.....	17
HYRJE: ARBËRESHËT - NJË HISTORIMBIJETESE.....	21
I. KRAHINA E ABRUCOS (Regione Abruzzo).....	81
• Arbëreshët në Lançano të provincës së Kietit (Gli Arbëresh a Lanciano nella provincia di Chieti).....	82
• Provinca e Peskarës (Provincia di Pescara).....	85
- Vila Badesa (Villa Badessa, <i>arb.</i> Badhesa).....	86
II. KRAHINA E BAZILIKATËS (Regione Basilicata).....	95
• Provinca e Potencës (Provincia di Potenza).....	99
- Barile (Barile, <i>arb.</i> Barilli).....	103
- Brindizi Montanja (Brindisi Montagna, <i>dial.</i> Brinnese).....	114
- Maskito (Maschito, <i>arb.</i> Mashqiti).....	122
- Melfi (Melfi, <i>dial.</i> Melfe).....	132
- Rionero in Vulture (Rionero in Vulture, <i>dial.</i> Arenniure).....	139
- San Kostandino Albaneze (San Costantino Albanese, <i>arb.</i> Shën Kostandini).....	146
- San Paolo Albaneze (San Paolo Albanese, <i>arb.</i> Shën Pali).....	152
- Xhinestra (Ginestra, <i>arb.</i> Zhura).....	157
III. KRAHINA E EMILIA-ROMANJËS (Regione Emilia-Romagna).....	163
• Provinca e Piacencës (Provincia di Piacenza).....	165
- Pieveta dhe Bosko Toska (Pievetta e Bosco Tosca).....	166
IV. KRAHINA E KALABRISË (Regione Calabria).....	171
• Provinca e Katanxaros (Provincia di Catanzaro).....	174
- Amato (Amato, <i>kalabr.</i> Amàtu).....	176
- Andali (Andali, <i>arb.</i> Andalli).....	180
- Arieta (Arietta, <i>arb.</i> Arjeta).....	183
- Karafa di Katanxaro (Caraffa di Catanzaro, <i>arb.</i> Garafë).....	186
- Marçeduza (Marcedusa, <i>arb.</i> Marçëdhuza).....	190
- Vena di Maida (Vena di Maida, <i>arb.</i> Vina).....	195
- Xagariza (Zagarise).....	201

- Xangarona (Zangarona, <i>arb.</i> Zingharona).....	206
- Xhiceria (Gizzerìa, <i>arb.</i> Jaceria, <i>kalabr.</i> Iezzaria).....	210
• Provinca e Kozencës (Provincia di Cosenza)	214
- Akuaformoza (Acquaformosa, <i>arb.</i> Firmoza).....	220
- Çerceto (Certzeto, <i>arb.</i> Qana).....	228
- Çervikati (Cervicati, <i>kalabr.</i> Cirvicàtu).....	238
- Çivita (Civita, <i>arb.</i> Çifti).....	242
- Ejanina (Eianina, <i>arb.</i> Purçilli).....	253
- Falkonara Albaneze (Falconara Albanese, <i>arb.</i> Fallkunara).....	259
- Farneta (Farneta, <i>arb.</i> Farneta).....	267
- Firmo (Firmo, <i>arb.</i> Ferma, <i>kalabr.</i> Firmu).....	272
- Frashineto (Frascineto, <i>arb.</i> Frasnita).....	279
- Kantinela (Cantinella).....	287
- Kastrorexho (Castroregio, <i>arb.</i> Kastërnexhi).....	291
- Kavalerico (Cavallerizzo, <i>arb.</i> Kajverici).....	298
- Lungro (Lungro, <i>arb.</i> Ungra).....	303
- Makia Albaneze (Macchia Albanese, <i>arb.</i> Maqi).....	315
- Marri (Marri, <i>arb.</i> Allimarri).....	322
- Mongrasano (Mongrassano, <i>arb.</i> Mungrasana).....	328
- Plataçi (Plàtaci, <i>arb.</i> Pllatëni).....	337
- Rota Greka (Rota Greca, <i>kalabr.</i> Rota).....	343
- San Bazile (San Basile, <i>arb.</i> Shën Vasili).....	350
- San Benedeto Ullano (San Benedetto Ullano, <i>arb.</i> Shën Benedhiti).....	357
- San Demetrio Korone (San Demetrio Corone, <i>arb.</i> Shën Mitri).....	368
- San Kozmo Albaneze (San Cosmo Albanese, <i>arb.</i> Strigári).....	381
- San Lorenzo del Valo (San Lorenzo del Vallo, <i>arb.</i> Shën Lorenc).....	390
- San Martino di Finita (San Martino di Finita, <i>arb.</i> Shën Mërtiri).....	395
- San Xhakomo di Çerceto (San Giacomo di Certzeto, <i>arb.</i> Shën Japku).....	404
- San Xhorxho Albaneze (San Giorgio Albanese, <i>arb.</i> Mbuzati).....	410
- Santa Katerina Albaneze (Santa Caterina Albanese, <i>arb.</i> Picilia).....	420
- Santa Sofia d'Epiro (Santa Sofia d'Epiro, <i>arb.</i> Shën Sofia).....	427
- Specano Albaneze (Spezzano Albanese, <i>arb.</i> Spixana).....	438
- Vakarico Albaneze (Vaccharizzo Albanese, <i>arb.</i> Vakarici).....	445
• Provinca e Krotones (Provincia di Crotona)	455
- Karfici (Carfizzi, <i>arb.</i> Karfici).....	458
- Palagorio (Pallagorio, <i>arb.</i> Puhëriu).....	465

- San Nikola del Alto (San Nicola dell'Alto, <i>arb.</i> Shën Koll).....	471
• Provinca e Vibo Valentës dhe e Rexho Kalabrias (Provincia di Vibo Valentia e di Reggio Calabria).....	476
V. KRAHINA E KAMPANJËS (Regione Campania).....	477
• Provinca e Avelinos (Provincia di Avellino).....	482
- Greçi (Greci, <i>arb.</i> Katundi).....	484
VI. KRAHINA E LACIOS (Regione Lazio).....	493
• Provinca e Viterbos (Provincia di Viterbo).....	498
- Arbëreshët në Tarkuina të provincës së Viterbos (Gli Arbëresh a Tarquina nella provincia di Viterbo).....	498
- Pianiano (Pianiano).....	501
VII. KRAHINA E LIGURIES (Regione Liguria).....	509
VIII. KRAHINA E LOMBARDISË (Regione Lombardia).....	515
IX. KRAHINA E MARKES (Regione Marche).....	517
X. KRAHINA E MOLIZES (Regione Molise).....	525
• Provinca e Kampobasos (Provincia di Campobasso).....	531
- Kampomarino (Campomarino, <i>arb.</i> Këmarini).....	533
- Monteçilfone (Montecilfone, <i>arb.</i> Munxhufuni).....	540
- Portokanone (Portocannone, <i>arb.</i> Portkanuni).....	546
- Santa Kroçe di Maljano (Santa Croce di Magliano).....	553
- Ururi (Ururi, <i>arb.</i> Rùri).....	560
XI. KRAHINA E PIEMONITIT (Regione Piemonte).....	569
• Provinca e Torinos (Provincia di Torino).....	571
XII. KRAHINA E PULJES (Regione Puglia).....	573
• Provinca e Barit (Provincia di Bari).....	578
- Arbëreshët në Xhoia del Kole të provincës së Barit (Gli Arbëresh in Gioia del Colle nella provincia di Bari).....	581
• Provinca e BAT-it - Barleta, Andria, Trani (Provincia BAT - Barletta, Andria, Trani).....	583
- Arbëreshët në Barleta të provincës së BAT (Gli Arbëresh a Barletta nella provincia di BAT).....	585
• Provinca e Brindizit (Provincia di Brindisi).....	589

• Provincia e Foxhës (Provincia di Foggia)	593
- Arbëreshët në Monte Sant Anxhelo të provincës së Foxhës (Gli Arbëresh in Monte Sant’Angelo nella provincia di Foggia).....	596
- Arbëreshët në San Xhovani Rotondo të provincës së Foxhës (Gli Arbëresh in San Giovanni Rotondo nella provincia di Foggia)....	599
- Arbëreshët në Poxho Imperiale të provincës së Foxhës (Gli Arbëreshi in Poggio Imperiale nella provincia di Foggia).....	602
- Arbëreshët në San Severo të provincës së Foxhës (Gli Arbëresh in San Severo nella provincia di Foggia).....	606
- Arbëreshët në Toremaxhore të provincës së Foxhës (Gli Arbëresh in Torremaggiore nella provincia di Foggia).....	607
- Kazalnuovo di Monterotaro (Casalnuovo di Monterotaro).....	610
- Kazalvechio di Pulja (Casalvecchio di Puglia, <i>arb.</i> Kazallveqi).....	616
- Kieuti (Chieuti, <i>arb.</i> Qefti).....	623
- San Paolo di Çivitate (San Paolo di Civitate).....	631
• Provincia e Leçes (Provincia di Lecce)	637
- Galatina (Galatina, <i>dial.</i> San Pietru).....	643
- Galatone (Galàtone, <i>dial.</i> Galàtuna).....	651
• Provincia e Tarantos (Provincia di Taranto)	658
- Faxhano (Faggiano).....	662
- Karozino (Carosino).....	669
- Montejazi (Monteiasi).....	674
- Montemezola (Montemesola).....	681
- Monteparano (Monteparano, <i>dial.</i> Muntiparanu).....	687
- Rokaforcata (Roccaforzata).....	693
- San Krispieri (San Crispieri).....	700
- San Marcano di San Xhuzepe (San Marzano di San Giuseppe, <i>arb.</i> Shën Marcani e Shën Xhësepëtit).....	703
- San Xhorxho Joniko (San Giorgio Ionico).....	710
XIII. KRAHINA E SARDENJËS (Regione Sardegna)	717
XIV. KRAHINA E SICILISË (Regione Sicilia)	727
• Provincia e Agrixhentos (Provincia di Agrigento)	732
- Sant’Anxhelo Muxaro (Sant’Angelo Muzaro, <i>sic.</i> Sant’Àngilu Muxaru, <i>arb.</i> Shënt’Engjëlli).....	734
• Provincia e Katanias (Provincia di Catania)	740
- Biankavila (Biancavilla, <i>arb.</i> Callicari).....	742

- Bronte (Bronte, <i>dial.</i> Bronti).....	748
- San Mikele di Ganzaria (San Michele di Ganzaria, <i>arb.</i> Shën Mhilli).....	754
• Provincia e Palermos (Provincia di Palermo)	760
- Kontesa Entelina (Contessa Entellina, <i>arb.</i> Kundisa).....	764
- Mexojuzo (Mezzojuso, <i>arb.</i> Munxifsi).....	776
- Palaco Adriano (Palazzo Adriano, <i>arb.</i> Pallaci).....	786
- Piana deli Albanesi (Piana degli Albanesi, <i>arb.</i> Hora e Arbëreshëvet).....	797
- Santa Kristina Xhela (Santa Cristina Gela, <i>arb.</i> Sëndahstina).....	812
XV. KRAHINA E TOSKANËS (Regione Toscana)	819
XVI. KRAHINA E UMBRIES (Regione Umbria)	825
XVII. KRAHINA E VENETOS (Regione Veneto)	831
XVIII. NDARJA KISHTARE.	
KISHABIZANTINE ARBËRESHE	837
• Eparkia e Ungrës (Lungro).....	842
• Eparkia e Horës së Arbëreshëvet (Piana degli Albanesi).....	845
SHTOJCA	
• <i>Tabela 1</i> - Lista e plotë e vendbanimeve arbëreshe në Itali.....	847
• <i>Tabela 2</i> - Emigracioni shqiptar në Itali në shek. XII-XVIII sipas rendit kronologjik.....	872
• <i>Tabela 3</i> - Famullitë dhe kishat e ritit bizantin në Eparkinë e Ungrës (Lungros) në Kalabri.....	881
• <i>Tabela 4</i> - Famullitë dhe kishat e ritit bizantin në Eparkinë e Horës së Arbëreshëvet (Piana degli Albanesi) në Sicili.....	885
• <i>Tabela 5</i> - Famullitë dhe kishat arbëreshe që kanë kaluar nga riti bizantin në ritin latin.....	887
BIBLIOGRAFIA	891
TREGUESI I EMRAVE TË PËRVEÇËM	915
TREGUESI I EMËRVENDEVE	923

PARATHËNIE

Të duash, duhet të njohësh.

Ne, shqiptarët, krenohemi me arbëreshët e Italisë, me historinë e qëndresës dhe të mbijetesës së tyre në rrjedhë të shekujve, duke ruajtur deri sot gjuhën shqipe, kulturën, doket e zakonet, si dhe besimin e krishterë të rritit bizantin, si pasuri të çmuara shpirtërore dhe si shprehje të identitetit të tyre në një botë që po shkon me shpejtësi drejt rrafshimit të veçorive kulturore të pakicave.

Po a i njohim mirë arbëreshët? A e dimë kalvarin e vuajtjeve dhe odisenë e shpërnguljes së tyre përtej brigjeve të Adriatikut e të Jonit, në një vend me gjuhë e zakone të ndryshme? A e dimë ç'ngulime krijuan dhe cilat syresh u mbijetuan furtunave të kohës? A e njohim gjendjen e tyre aktuale ekonomike, kulturore, arsimore etj.?

Ne i duam dhe i çmojmë arbëreshët dhe historinë e tyre, por, të duash dikë apo diçka, duhet që më parë ta njohësh. Kjo aksiomë qëndron në themel të këtij libri: të njohim më mirë njëri-tjetrin, që të duhemi më shumë e më mirë, që të bashkëpunojmë më shumë në të gjitha drejtimet, që të bëhemi një si në ëndrrën e De Radës dhe të rilindësve të tjerë, që i kushtuan veprën dhe jetën e tyre çështjes shqiptare.

Ky libër është një punim i zgjeruar monografik me karakter informues për historinë dhe vendndodhjen e ngulimeve arbëreshe, për kulturën e tyre shpirtërore dhe materiale, besimin, ritet, objektet e kultit, të trashëgimisë kulturore, etj. Për hartimin e tij, veç materialeve të siguruara nga kontaktet dhe njohjet e drejtpërdrejta, janë shfrytëzuar shumë botime historiografike nga autorë shqiptarë dhe të huaj, ku burimet arbëreshe zënë një vend të rëndësishëm; botime informative, guida kulturore e turistike

të komunave arbëreshe; monografi tematike për ngjarje, vende, çështje e figura të komuniteteve të veçanta; informacione që vijnë nga faqet zyrtare të uebit të komunave; materiale të ndryshme promovuese, informative e publicitare nga organizma shtetërorë e joqeveritarë, si janë shoqatat lokale vendore të promocionit (*it. Pro loco*), si dhe “deti i madh” i informacionit të shpejtë, shpesh me të dhëna për t’u verifikuar, i internetit.

Kam qenë fatlum dhe i përkëdhelur i fatit kur, në një moment të përfshirjes sime në politikë si deputet në Kuvendin e Shqipërisë, u mbështet ideja ime që Kuvendi të kishte një strukturë të përhershme për marrëdhëniet me arbëreshët. Lindi kështu grupi kuvendor i përbërë nga pesë deputetë për marrëdhëniet me arbëreshët e Italisë, si shprehje e vlerësimit të lartë për historinë e rrallë dhe kulturën autentike e të pasur të shqiptarëve matanë detit. Edhe pse disa prej komunave arbëreshe në Kalabri e Sicili i kisha vizituar që pas viteve ’90 të shekullit të kaluar, qenia në krye të këtij grupi kuvendor më mundësoi të udhëtoja disa dhjetëra herë drejt tyre në të gjithë Italinë, të njihem nga afër me jetën e zakonet e tyre, të marr pjesë në takime, veprimtari të ndryshme e festa, ku ato fetaret të ritit bizantin janë nga më të bukurat, që sjellin ende, pas më shumë se pesë shekujsh, shijen dhe atmosferën e pandryshuar të prejardhjes arbërore. Duhet të jem nga të paktët që ka mundur të vizitojë e të shohë nga afër pothuaj të gjitha vendbanimet arbëreshe në Itali, jo vetëm ato që njihen sot edhe zyrtarisht si të tilla - rreth 50 komuna e fraksione të tyre - por 558 qendra banimi, që kanë qenë arbëreshe, një pjesë e tyre deri edhe një shekull më parë, të cilat janë përzier, asimiluar, ose larguar drejt qendrave të tjera për arsye nga më të ndryshmet, duke mbetur, gjithsesi, pjesë e historisë dhe e kulturës së vendit ku jetuan.

Janë pikërisht këto 563 ngulime arbëreshe në Itali, të shtrira në 65 provinca të 17 krahinave (*it. regioni*), nga 20 të tilla që ka Italia, nga veriu në jug, për të cilat flitet në këtë libër, 93 prej të cilave, me gjurmë më të dukshme shqiptare në ditët tona, trajtohen më gjerësisht e me hollësi. Libri bëhet më i kuptueshëm dhe më tërheqës prej hartave që ilustrojnë materialin informativ, si dhe nga rreth 400 fotografi origjinale, që i shfaqin lexuesit pamjet e bukura e mahnitëse të vendeve që zgjodhën arbëreshët, në të shumtën e rasteve të ngjashme me vendet që lanë në Arbërinë e humbur, si dhe pamje nga jeta e gjallë, arkitektura e vendbanimeve, trashëgimia kulturore etj.

Me qëllim që të ndihmohet lexuesi i këtij libri për të krijuar një ide për historinë e arbëreshëve të Italisë, veprën e kemi pajisur me një hyrje, të titulluar “Arbëreshët - një histori mbijetese”. Në të trajtohen, në një vështrim përmbledhës, historia mbi 500-vjeçare e arbëreshëve në aspektet e saj më kryesore, duke nisur nga aventura tragjike e kalimit të tyre nga Arbëria drejt Italisë, kalvari i dhimbshëm i vuajtjeve të tyre për t’u integruar në atdheun e ri dhe gjendja politike, shoqërore, ekonomike e kulturore që nga koha kur u vendosën në Itali e deri në ditët e sotme. Hartimi i kësaj hyrjeje u kushtëzua nga vetë natyra e librit, në pjesën më të madhe të të cilit trajtohen veçmas 93 bashkësi arbëreshe që ekzistojnë sot (ose janë shuar si të tilla në shekujt e fundit). Meqenëse informacioni është i shpërndarë në kapitujt që u kushtohen këtyre bashkësive, shpesh të ngjashme në historitë e tyre, hyrja i vjen në ndihmë lexuesit të krijojë që në fillim një ide të përgjithshme për historinë dhe kulturën e botës arbëreshe të Italisë në tërësi.

Për secilin nga vendbanimet që trajtohen në libër jepen shpjegimet më të nevojshme, duke ndjekur të njëjtën tematikë e strukturë: të dhëna për vendndodhjen dhe popullsinë, për historinë e vendbanimit, për besimin fetar dhe ritet, për objekte dhe vende për t’u vizituar, për festa, kremtime dhe takime tradicionale etj. Informacioni pasurohet me shumë kureshti e ndërhyrje të shkurtra (okelio), tekste e ilustrime – që në dukje nuk janë pjesë integrale e rrëfimit, por në të vërtetë janë pjesë e rëndësishme informuese për të krijuar një njohje më të plotë të jetës së arbëreshëve - dokumente të kohës, pasuri shpirtërore e trashëgimi kulturore, personalitete të shquara sipas komuniteteve, folklor gojor e i shkruar, veshje tradicionale, gastronomia tipike dhe receta gatimesh arbëreshe etj.

Një kapitull i veçantë i është kushtuar rolit të kishës së ritit bizantin për ruajtjen e identitetit shqiptar dhe organizimit të kishave të ritit bizantin në dy dioqeza: të Ungrës (Lungro), në Kalabri, për kishat e ritit bizantin të Italisë kontinentale, dhe të Horës së Arbëreshëve (Piana degli Albanesi), për Italinë ishullore.

Për ta plotësuar informacionin, në fund të librit janë dhënë 4 tabela përmbledhëse: 1. Lista e plotë e vendbanimeve arbëreshe në Itali, ku jepen emrat në formën zyrtare italiane, arbërisht (aty ku ekzistojnë dhe sot), si dhe në formën e tyre në gjuhën shqipe; 2. Emigracioni shqiptar në Itali në shek. XII-XVIII sipas rendit kronologjik; 3. Famullitë dhe kishat e ritit

bizantin në Eparkinë e Ungras (Lungro); 4. Famullitë dhe kishat e ritit bizantin në Eparkinë e Horës së Arbëreshëve (Piana degli Albanesi).

Në fund të librit jepet një bibliografi e pasur me veprat që kemi mundur të shfrytëzojmë si burime informacioni, e cila mund të shërbejë për të ndihmuar e orientuar të gjithë ata që duan të mësojnë më shumë e të thellohen në dijet e tyre për arbëreshët në të gjitha aspektet e jetës së tyre, çështje që nuk mund të ishin qëllimi dhe objekti i këtij botimi informues.

Libri është i pajisur edhe me treguesin e emrave të përveçëm të njerëzve dhe të emërtimeve gjeografike.

Besoj se ky botim do të ndihmojë sadopak për të njohur më mirë e më thellë botën arbëreshe në Itali dhe do të shërbejë si një shtysë më shumë për ta vizituar, për ta prekur nga afër dhe për të forcuar kontaktet e lidhjet me të në të gjitha fushat: ekonomiko-shoqërore, kulturore, shpirtërore etj.

Autori

FALËNDERIME

Hartimi i këtij libri informues për arbëreshët e Italisë ka qenë një punë jo e lehtë, që do të kishte qenë pothuaj e pamundur pa ndihmën dhe mbështetjen e shumë personave që më kanë qëndruar afër, më kanë nxitur, më kanë shoqëruar me dëshirë e dashuri në shtegtimet e mia në ngulimet e shumta arbëreshe, më kanë krijuar kushtet e nevojshme për t'i vizituar e njohur vendet dhe mjediset përkatëse dhe më kanë ndihmuar konkretisht për të hartuar një material sa më të saktë, të qartë e të thjeshtë në paraqitje, me qëllimin e mirë që t'i vlejë një mase sa më të gjerë të interesuarish. Pjesa më e madhe e tyre i përket komunitetit arbëresh, kudo në Itali. Përulem me mirënjohje përpara tyre, duke filluar nga *Aldo Marino* nga Vakarici (Vaccarizzo Albanese), konsull nderi i Shqipërisë në Kalabri, i pari kryetar komune arbëreshe që kam takuar, marrëdhënia me të cilin sot është kthyer në një lidhje të ngushtë mes Shqipërisë dhe arbëreshëve të Italisë; at *Donato Oliverio*, peshkop i Eparkisë së Lungros; at *Papas Pietro Lanza*, kryemeshtar në Eparkinë e Ungras (Lungro); *Cesare Marini*, studiues, ish-senator i Parlamentit Italian dhe ish-kryetar i komunës së Shën Mitrit (San Demetrio Corone) për tre dhjetëvjeçarë; *Protopapas Antonio Bellusci* nga Frasnita (Frascineto), prift arbëresh, studiues dhe publicist i shquar; *Salvatore Lamirata*, ish-kryetar i komunës, *Salvatore Bugliaro* dhe *Salvatore Mauro* në Shën Mitër (San Demetrio Corone); *Antonio Pomillo*, kryetar i komunës së Vakaricit (Vaccarizzo Albanese); *Gianni Gabriele*, kryetar i komunës së Mbuzatit (San Giorgio Albanese); *Damiano Baffa*, kryetar i komunës, dhe *Cosmo Azzinari*, ish-kryetar në Strigari (San Cosmo Albanese); *Alessandro Tocci*, kryetar i komunës së Çiftit (Civita); *Ferdinando Nociti*, kryetar i komunës së Spixanos (Spezzano Albanese);

Armando Tocci, ish-kryetar i komunës së Shën Mërtirit (San Martino di Finita); *Nicola Allegretti* në Brindizi Montanja (Brindisi Montagna); *Mosè Troiano* kryetar i komunës së Shën Palit (San Paolo Albanese); *Noè Andreano*, kryetar i komunës së Kazallveqit (Casalvecchio di Puglia); *Francesco Lavriani* në Shën Sofi (Santa Sofia d'Epiro); *Anna Stratigò* në Ungra (Lungro); *Maura Lotti* e *Tahir Omeri* në Pianiano; *Diego Iacono*, ish-kryetar i komunës, dhe *Giorgio Consilvio* nga Qefti (Chieuti); *Fiorella Pompa*, kryetare e komunës së Zhurës (Ginestra); *Adorisio Rossana Musacchio*, ish-kryetare e komunës së Mashqtitit (Maschito); *Giovanna Schirò*, *Guarino Tommasina* dhe *Nino Schirò* në Kundisë (Contessa Entellina); *Massimo Diano*, kryetar i komunës së Sëndahstinës (Santa Cristina Gela); *Giuseppe Alessi* në Pallac (Palazzo Adriano); *Don Enzo*, *Salvatore Peniciaro* e *Antonio Lagattuta* në Munxifsi (Montecilfone); *Antonietta Schimanski Blasi* në Badhesë (Villa Badessa); prof. *Francesco Marchianò*, studiues, publicist, shkrimtar nga Spixana (Spezzano Albanese); *Marina Petternella* nga Venecia (Venezia), për kërkimet në Arkivin Shtetëror të Venecies; *Corrado Moro* në Pievetta, komuna e Kastel San Xhovanit Castel San Giovanni, *Bartolomeo Zocano* dhe *Gregorio Boscia* në Katund (Greci); *Anna Maria Antonel & Vitale di Martino* - në Badhesë (Villa Badessa), provinca e Peskarës; *Claudio Bernardi* në Materë (Matera), provinca e Materës; *Maria Francesca D'Ambrosio*, në Çervikat (Cervicati), provinca e Kozencës; *Amedeo Carbone & Angela Mele*, në Shën Kostandin (San Costantino Albanese), provinca e Potencës, *Leonardo Belvedere* (San Marzano di San Giuseppe), provinca e Tarantos në Pulja; si dhe shumë e shumë të tjerë, të cilët është e pamundur t'i përmend me emër.

Falënderim i veçantë për Amanda Hiller dhe Emanuele Romata në Marina di Xhinoza (Marina di Ginosa), në gjirin e Tarantos për hartografinë, një pjesë e fotografive dhe shumë vërejtje e sugjerime të këtij botimi; si dhe Lorenzo Fortunati (Adnexart Roma), në Romë për fotot e veçanta të kostumografisë arbëreshe që na ofroi.

Botimi i librit u detyrohet vërejtjeve, sugjerimeve dhe nxitjes së recensentëve, akademikëve *Rexhep Qosja*, për librin në tërësi; si dhe *prof. dr. Francesco Altimari*, prof. dr. *Matteo Mandalà* dhe prof. dr. *Pëllumb Xhufi*, për pjesën hyrëse historike. U detyrohet, gjithashtu, redaktorëve, *prof. dr. Rami Memushaj*, që është marrë gjatë me materialin, duke lëmuar frazën dhe duke verifikuar e saktësuar çdo gjë të dyshimtë, dhe akademikut *Gjovalin Shkurtaj*, njohës i mirë i botës arbëreshe dhe dashamirës ndaj punës sonë modeste. E vyer, si gjithmonë, si për çdo libër tjetër që del nga Shtëpia Botuese "Toena", ka qenë puna e trupës së saj, në mënyrë të veçantë kujdesi i redaktoreve *Sonila Kapo* dhe *Majlinda Toçi*.

Falënderoj për punën artistike dhe trajtimin grafik artisten e re *Mirjana Madhi*, e cila, me punën e saj shumë të kujdesshme, ka bërë të mundur paraqitjen e materialit në mënyrë të këndshme nga pikëpamja grafike dhe estetike, duke e ndihmuar lexuesin ta rrokë më lehtë përmbajtjen.

Së fundi, po jo për nga rëndësia, u detyrohem shumë bashkëshortes sime, *Irenës*, dhe familjes sime të madhe, që përballuan mungesat e mia gjatë endjeve mbi 10-vjeçare për mbledhjen e studimin e materialeve dhe 4 vjetëve që m'u deshën për shkrimin e librit deri në ditën e botimit, saqë mund të them, pa e tepruar, se janë ato që ma “dhuruan” këtë libër.

Mirënjohje dhe falënderim i përzemërt:

Mirënjohje dhe falënderim i përzemërt për bashkësitë arbëreshe, drejtues në komuna e punonjës të administratës, miq të shumtë që jetojnë e punojnë në këto bashkësi etj., me të cilët kam pasur lidhje të vazhdueshme e kam shkëmbyer mendime e informacione për botën e gjallë e të madhe arbëreshe në bashkitë apo fraksionet e tyre, si më poshtë: në Emilia-Romanja: *Pieveta e Bosko Toska* (Pievetta e Bosco Tosca); në Lacio: *Pianiano*; në Abruco: *Badbesa* (Villa Badessa); në Molize: *Këmarini* (Campomarino), *Munxhufuni* (Montecilfone), *Portkanuni* (Portocannone), *Santa Kroçe di Maljano* (Santa Croce di Magliano) dhe *Ruri* (Ururi); në Pulje: *Kazalnuovo* (Casalnuovo di Monterotaro), *Kazallveqi* (Casalvecchio di Puglia), *Qefli* (Chieuti), *San Paolo di Civitate* (Civitate), *Karozino* (Carosino), *Faxhano* (Faggiano), *Montejazzi* (Montejasi), *Montemesola* (Montemesola), *Monteparano*, *Rokaforcata* (Roccaforzata), *San Krisperi* (San Crispieri), *San Xborxho Joniko* (San Giorgio Jonico), *Shën Marcani* (San Marzano di San Giuseppe), *Galatina e Galatone*; në Kampania: *Katundi* (Greci); në Bazilikatë: *Barilli* (Barile), *Brindizi Montanja* (Brindisi Montagna), *Melfi*, *Zhura* (Ginestra), *Mashqiti* (Maschito), *Rionero in Vulture*, *Shën Kostandini* (San Costantino Albanese) e *Shën Pali* (San Paolo Albanese); në Kalabri: *Amato*, *Arjeta* (Arietta), *Firmoza* (Acquaformosa), *Kastërnexhi* (Castroregio), *Kantinela* (Cantinella), *Çervikati* (Cervicati), *Falkunara* (Falconara Albanese), *Farneta*, *Ferma* (Firmo), *Qana* (Cerzeto), *Kajverici* (Cavallerizzo), *Maqi* (Macchia Albanese), *Mbuzati* (San Giorgio Albanese), *Mungrasana* (Mongrassano), *Allimarri* (Marri), *Shën Japkeu* (San Giacomo di Cerzeto), *Çifti* (Civita), *Ungra* (Lungro), *Rrota* (Rota Greca), *Frasnita* (Frascineto), *Purçlli* (Ejanina), *Pllatëni* (Plataci), *San Bazile* (San Basile), *Shën Vasili* (San Basile), *Shën Benedhiti* (San Benedetto Ullano), *Strigari* (San Cosmo Albanese), *Shën Mitri* (San Demetrio Corone), *Shën Lorenci* (San Lorenzo Del Vallo), *Shën Mërtiri* (San Martino di Finita), *Picilia* (Santa Caterina Albanese), *Shën Sofia* (Santa Sofia d'Epiro), *Spixana* (Spezzano Albanese), *Vakarici* (Vaccarizzo Albanese), *Dandalli* (Andali), *Garafë* (Caraffa di Catanzaro), *Jaceria* (Gizzeria), *Marçëdhuza* (Marcedusa), *Vina* (Vena di Maida), *Xingarona* (Zingarona), *Xagarize* (Zagarise), *Karfici* (Carfizzi), *Pubëriu* (Pallagorio) e *Shën Kollli* (San Nicola dell'Alto); në Sicili: *Kundisa* (Contessa Entellina), *Munxjisi* (Mezzojuso), *Pallaci* (Palazzo Adriano), *Hora e Arbëreshëve* (Piana degli Albanesi), *Sëndastina* (Santa Cristina Gela), *Sant'Anxhelo Muxaro* (Sant'Angelo Muxaro), *Callicari* (Biancavilla), *Bronte* dhe *Shën Mikeli* (San Michele di Ganzaria).

HYRJJE

ARBËRESHËT - NJË HISTORI MBIJETESE

Historia e arbëreshëve të Italisë përbën një kohë historike dhe etnokulturore të rrallë në historinë europiane, që ka nisur qysh nga fundi i mesjetës, si pasojë e rrethanave historike të asaj kohe, të cilat e detyruan një pjesë të popullit shqiptar të kapërcente Adriatikun dhe të vendosej në tokat italiane. Përpjekjet e tyre, nga njëra anë, për t'u integruar në jetën politike të atdheut të ri dhe, nga ana tjetër, për të ruajtur të pandryshuar identitetin e tyre etnik, kanë tërhequr vëmendjen e studiuesve të shumtë. Kërkimet për ta në arkiva dhe një sërë botimesh në dy shekujt e fundit nga studiues të njohur, si: Genaro Monti, Francisc Pall, Salvatore Bugliaro, Pietro Pompilio Rodotà, Paolo Petta, Italo Sarro, Gaetano Petrotta etj., kanë hedhur dritë mbi historinë e tyre dhe kanë saktësuar ngjarje e data për një periudhë të trazuar të Italisë në mesin e mijëvjeçarit të dytë. Kërkimet e studimet për arbëreshët kanë marrë një formë më të organizuar me themelimin e katedrave të albanologjisë në Universitetet e Kozencës dhe të Palermos etj., me studiues të përkushtuar, si: Francesco Solano, Antonio Guzzetta, Italo Fortino, Francesco Altimari, Matteo Mandalá, Italo Sarro etj.

Falë kësaj pune, është arritur të ndriçohen shumë aspekte të historisë së pranisë dhe të rolit të faktorit arbëresh në jetën politiko-shoqërore dhe ekonomike të Italisë, kryesisht të jugut të saj, që nga shek. XV e deri në ditët tona. Megjithatë, vendosja e arbëreshëve në zona e vende të braktisura të Italisë, marrëdhëniet e tyre të kufizuara me vendasit dhe mungesa e studimeve të plota e të thelluara për ta kanë bërë që historinë e arbëreshëve ta gjejmë rëndom të veshur me mite e legjenda, të cilat, edhe pse të bukura, nuk arrijnë të zbulojnë realitetin e dhimbshëm dhe përpjekjet për mbijetesë të një populli në mërgim.

Kjo pjesë hyrëse e librit, titulluar “Arbëreshët - një histori mbijetese”, që i paraprin këtij botimi informativ të detajuar dhe gjithëpërfshirës të botës arbëreshe, është një përpyetje modeste jona për të dhënë një përmbledhje të sintetizuar të historisë së “mrekullisë arbëreshe”, të ngulimeve, kulturës, të mënyrës së jetesës dhe të përpyetjeve të tyre për t’u përshtatur në mjedisin italian, me të cilin dallimet ishin të thella për nga gjuha, kultura, mënyra e jetesës, ritet fetare etj.

Shpërnguljet e popujve kanë qenë një dukuri e zakonshme dhe e përhershme që nga lashtësia deri në mesjetën e vonë. Arsyet kryesore kanë qenë konfliktet e luftërat për pushtimin e sundimin mbi të tjerët, kërkimi i vendeve me burime më të mira e të sigurta jetese, epidemitë ose fatkeqësitë e shpeshta natyrore etj. Ato shoqëroheshin gjithmonë me mundime e humbje tragjike njerëzore e materiale, që janë të natyrshme në migrimet e popullsive drejt territoresh të panjohura dhe në kontaktet me popullsi të tjera, të ndryshme nga gjuha, kultura e besimi. Gjatë kontakteve me popullsinë vendase, me kalimin e kohës, pjesa më e madhe e këtyre bashkësive migruese janë asimiluar e tretur krejt, por duke lënë, gjithsesi, gjurmë të pranishme të tyre në historinë, onomastikën dhe kulturën e vendeve ku qenë vendosur. Përgjatë shekujve, të paktën që nga koha e sumerëve në Mesopotaminë e lashtë (mijëvjeçari V p.K.), të parët që përdorën shkrimin kunjor, kanë lulëzuar qytetërime e kultura me gjuhë e besime të ndryshme, të cilat janë asimiluar prej popujsh me identitet “më të fortë”, ose janë zhvilluar e tjetërsuar në kushtet e reja historike.

Edhe historia e popujve të brigjeve të përkundërta të Adriatikut e të Jonit është, që nga lashtësia, një histori lidhjesh të pandërprera politike, ekonomike, kulturore e fetare, luftërash e lëvizjesh demografike. Dëshmi e këtyre lidhjeve është prania në lashtësi në Italinë e Jugut e fiseve ilire të mesapëve e japigëve, të vendosura në brigjet lindore të Adriatikut e Jonit në Italinë e Jugut në kapërcyell të mijëvjeçarit të dytë p.e.s., dhe krijimi, aty afër mesit të mijëvjeçarit të parë p.e.s., i kolonive greke në Italinë e Jugut dhe në Sicili. Këto dy dete mbetën udha e vetme e lëvizjes së njerëzve, të mallrave e të ushtrive për disa mijëvjeçarë, duke shërbyer si urë kalimi nga të dyja brigjet. Gjallërim të ndjeshëm njohu lëvizja midis dy brigjeve me fillimin e mijëvjeçarit të parë të erës së re, me inkursionet

normane të Robert Guiskardit e më pas të birit të tij Boemundit në vitet 1081-1185, të mbretit Manfred të Sicilisë e të Karlit të Anzhuinëve më 1272, që mori kurorën e “Mbretërisë së Arbrit”¹.

Lëvizjet në masë të shqiptarëve drejt brigjeve italice kanë filluar pas fushatës ushtarake të vitit 1336 të Perandorisë Bizantine, në bashkëpunim me serbët e Stefan Dushanit, për shtypjen e revoltave popullore. Një pjesë e popullsisë që mundi t’i shpëtonte dhunës së pamëshirshme të bizantinëve dhe të serbëve, mërgoi drejt jugut, duke u vendosur kryesisht në Peloponez, në ishujt grekë të Jonit dhe drejt Italisë; një dyndje tjetër e shqiptarëve drejt zonës joniane të Greqisë dhe kryesisht Italisë së Jugut ndodhi tre dhjetëvjeçarë më vonë, kur Karl Topia pushtoi Durrësin dhe arriti të krijonte një principatë midis Matit e Shkumbinit, duke i vënë në arrati bashkëpunëtorët dhe filoanzhuinët e Mbretërisë së Napolit². Kjo mund të shihet si periudha e parë e emigrimeve masive që sollën lindjen e ngulimeve arvanite në Greqi dhe të atyre arbëreshe në Italinë e Jugut, të cilat i paraprinë eksodit të madh të shek. XV për shkak të pushtimit otoman të Ballkanit.

Karl Topia, për të rimarrë Durrësin, që e kishin pushtuar Balshajt më 1383, dhe për të qenë i sigurt nga sulmet bizantine, tre vjet më pas kërkoi ndihmën e ushtrive turke të sulltan Muratit I³. Turqit iu përgjigjën thirrjes së Karl Topisë, duke dërguar ushtri, e cila i theu Balshajt dhe u mori edhe Krujën e Beratin. Pas vdekjes së Karl Topisë, në vitin 1388 sundimtar i Durrësit u bë i vëllai i tij, Gjergj Topia, i cili u detyrua t’ia dorëzojë paqësisht principatën venecianëve në vitin 1392 duke pranuar vasalitetin ndaj tyre, kundrejt një pagese financiare vjetore dhe ndihmave, kryesisht me karakter ushtarak. Mirëpo turqit, atje ku vinin këmbën, nuk tërhiqeshin më mbrapsht, por depërtonin në thellësi të vendit, duke zgjeruar sundimin e tyre e duke kthyer në vasalë të sulltanit shumë prej krerëve ballkanas. Por ajo që i anoi përfundimisht balancat në favor të turqve osmanlinj,

¹ Hahn von, Johann Georg, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, p. 88; Tachella, Paolo, *Temi e questioni di storia economica dell’Albania ...*, f. 143, nota 6.

² Johann Samuel Ersch, Johann Gottfried Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, Erste Section A-G*. Hermann Brockhaus, Leipzig, 1868, f. 43.

³ Edwin E. Jacques, *The Albanians: an ethnic history from Prehistoric Times to the Present*, Mc Farland, London, 2009, f. 169.

qe beteja e Kosovës e vitit 1389, që përfundoi me thyerjen e aleancës së krishterë ballkanase, duke i hapur rrugën përfundimisht pushtimit otoman të Ballkanit⁴. Kjo solli dobësimin edhe të principatave arbërore, pjesa më e madhe e të cilave u bënë vasale të sulltanëve të Perandorisë Osmane. Një prej tyre, ishte edhe principata e Gjon Kastriotit, i cili, duke përfitur nga ekuilibrat politikë në marrëdhëniet me turqit, Venedikun, Raguzën dhe sundimtarët e tjerë vendas, i kishte zgjeruar territoret dhe kishte vënë nën kontrollin e vet rrugëkalimet në pjesën më të madhe të Ballkanit Jugperëndimor. Por osmanët, pasi e rimorën veten nga konfliktet e brendshme, iu drejtuan përsëri Ballkanit, duke nënshtruar principatat arbërore e duke bërë vasalë princat arbër⁵, midis tyre edhe Gjon Kastriotin, që u detyrua të dërgonte peng në oborrin e sulltanit katër djemtë e tij, midis të cilëve edhe Gjergjin 9-vjeçar⁶.

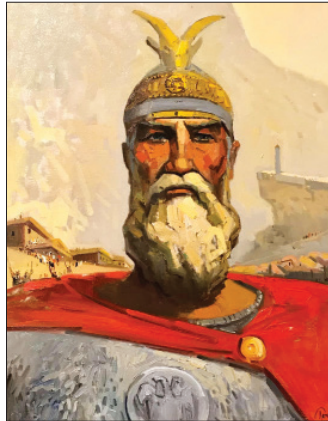
Në oborrin e sulltanit, Gjergj Kastrioti, që turqit e njihnin si “Skënderbej”, u përgatit ushtarakisht dhe u shqua shpejt për aftësitë luftarake e komanduese. Por, edhe pse u nda në moshë shumë të vogël nga familja e vet, ai nuk e harroi Dheun e tij dhe në nëntor të vitit 1443, një vit pas vdekjes së të atit, u kthye në Krujë, i shoqëruar nga një trupë arbrish besnikë, duke përzënë turqit nga kështjella dhe duke u vënë në krye të principatës. Pa u vonuar, ai thirri princërit shqiptarë në Kuvendin e Lezhës për t’u bashkuar kundër sundimit otoman.

Shumë shpejt emri i Skënderbeut u bë i njohur në Europë dhe shtetet e Gadishullit Apenin lidhën me të marrëdhënie bashkëpunimi. Më të ngushta këto lidhje qenë me Mbretërinë e Napolit, me mbretin Alfons I i Aragonës dhe me të birin, Ferdinandin I, lidhje që nuk u tronditën as pas vdekjes së tij. Mbreti Alfons I dhe Skënderbeu erdhën në pushtet pothuaj në të njëjtën kohë dhe të dy u përballën me probleme për mbajtjen dhe forcimin e pushtetit të tyre. Skënderbeu kishte nevojë për mbështetje politike, ushtarake e logjistike; Alfonsi I i Aragonës ëndërronte të marshonte drejt Kostandinopojës dhe e shihte Arbërinë e Skënderbeut si bazë e pikënisje drejt Lindjes.

⁴ Peter Dragičević, *Montenegro*, Lonely Planet, Torino, 2013, f. 19.

⁵ Somel, Selcuk Aksin, *The A to Z of the Ottoman Empire*, f. 14.

⁶ Heinrich Kretschmayr, *Geschichte Von Venedig*, Zweiter Band: Die Blüte, Saläasser Verlag, 2012, f. 375.

(Nga e majta në të djathtë) Portret i Skënderbeut nga piktori Antonio Maria Crespi, vaj mbi kanavacë, punuar midis viteve 1613-1621, Pinacoteca Ambrosiana, Milano (Wikimedia Commons); Portret i piktorit Pashk Përvathi, vaj në kanavacë, 60x80 cm, 2019

Ndihma e Alfonsit I për Skënderbeun u bë realitet me furnizimet me armë e pajisje ushtarake, përfshirë topa dhe armë të tjera të kohës, mjete financiare, drithëra e ushqime. Ajo u shtua edhe më shumë pas nënshkrimit të Traktatit të Gaetës (1451)⁷, që i hapi rrugën ndihmës së menjëhershme me trupa luftarake, armë zjarri dhe pajisje të tjera të kohës, me mjeshtër të ndërtimit e të fortifikimit të kështjellave etj. Ndihma e Skënderbeut u bë e domosdoshme pas vdekjes së Alfonsit I të Aragonës, kur më 1458 hipi në fronin e mbretërisë i biri, Ferdinandi I, kundër të cilit u ngritën anzhuinët, të mbështetur nga baronët e pakënaqur. Nën drejtimin e njërit prej komandantëve më të njohur të kohës, Jakopo Piçininos, forcat kundërshtarë të mbretit të ri e vunë në Sarno të Salernos⁸ dhe në San Faviano të Xhulianovës (Terano)⁹ përpara Ferdinandin e Napolit, duke e thyer në dy beteja (korrik 1460) dhe duke e detyruar të mbyllej në kështjellën e Barletës¹⁰. Në këto rrethana të vështira, Ferdinandi i kërkoi Skënderbeut ta ndihmonte ushtarakisht.

Si fillim, në tetor 1460 Skënderbeu dërgoi me urgjencë një trupë kalorësiake me rreth 500 luftëtarë stratiotë¹¹, nën drejtimin e nipit të tij, Kojk Stres Balshës, djali i së motrës, dhe në gusht të vitit 1461, pasi arriti një armëpushim trevjeçar me sulltanin Mehmeti II, u nis edhe vetë në krye

⁷ Oliver Jens Schmitt, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Friedrich Pustet, Regensburg, 2009, f. 75.

⁸ *Battaglia di Sarno*, në "Condottieri di Ventura" (<https://condottieri.di.ventura.it/1460/>).

⁹ Gennaro Maria Monti, *La spedizione in Puglia di Giorgio Castriota*, në "Palaver 4 n.s., n. 1", Università del Salento 2005, f. 154.

¹⁰ *Battaglia di Sarno*, në "Condottieri di Ventura" (<https://condottieridiventura.it/1460/>).

¹¹ Gennaro Maria Monti, *La spedizione in Puglia di Giorgio Castriota*, në "Palaver 4 n.s., n. 1, Università del Salento, 2005, f. 157.

të një ushtrie me luftëtarë të sprovuar¹². Fama e Skënderbeut si strateg dhe e luftëtarëve arbër ishte aq e madhe, sa, ende pa zbankuar në brigjet e Puljes, forcat kryengritëse u tërhoqën më në brendësi të vendit. Trupat këmbësore dhe kalorësiake të zhdërvjellëta të Skënderbeut u vunë në ndjekje të tyre, duke i thyer përfundimisht në gusht 1462, në bashkëveprim edhe me trupat e mbretit Ferdinand dhe të aleatëve të tij¹³.

Skënderbeu u rikthye në Itali në pranverën e vitit 1464, me ftesë të mbretit Ferdinand I, për të bërë bisedime e lidhur marrëveshje për sigurimin e ndihmave ekonomike dhe ushtarake me mbretin e Napolit dhe në Romë me Papën. Ferdinandi I e priti Skënderbeun me nderime të mëdha, duke i akorduar tituj të lartë fisnikërie¹⁴, si dhe duke i dhuruar territoret e pasura të Monte Sant’Anxhelos (Monte Sant’Angelo) dhe të San Xhovani Rotondos (San Giovanni Rotondo) në veri të krahinës së Puljes. Skënderbeu u përpoq të forconte aleancat me shtetet italiane dhe për këtë ndërmori një udhëtim tjetër në dhjetor të vitit 1466, duke qëndruar në Romë deri nga mesi i shkurtit 1467, por ndihmat qenë të pakta¹⁵. Pas kthimit në atdhe, ai iu vu punës për ringjalljen dhe forcimin e “Lidhjes Shqiptare”, por sëmundja e papritur dhe ndarja nga jeta në janarin e vitit 1468 e ndërpre në mes ëndrrën e tij të bashkimit kundër pushtuesve osmanë, duke i lënë shqiptarët të pambrojtur përballë furisë otomane.

Shumë prej studiuesve që janë marrë me çështjen arbëreshe dhe emigrimin e tyre në Itali, kryesisht në Mbretërinë e Napolit dhe në Republikën e Venedikut, krahas studimit të shkaqeve dhe të faktorëve historikë, që çuan në eksodin biblik të shqiptarëve, kanë bërë edhe periodizime të ardhjes së tyre në Itali. Nga këto më i pranueshëm na duket periodizimi me tri faza i studiuesit Inoçenco Maxioti (Innocenzo Mazziotti)¹⁶, me ndryshimin që, për ne, *faza e parë* nis qysh para mesit të shek. XIII me emigrime familjesh ose grupesh të vogla dhe vijon deri në mesin e shek. XV; *faza*

¹² *Po aty*, f. 137.

¹³ *Po aty*, f. 147.

¹⁴ *Po aty*, f. 147.

¹⁵ Kristo Frashëri, *Gjergj Kastrioti Skënderbeu: jeta dhe vepra, 1405-1468*, Toena, Tiranë, 2002, f. 445.

¹⁶ Innocenzo Mazziotti, *Immigrazioni albanesi in Calabria nel XV secolo e la colonia di San Demetrio Corone (1471-1815)*, Il Coscile, Castrovillari, 2004, f. 15-22 dhe 77.

e *dytë*, që karakterizohet nga emigrime masive, nis nga mesi i shek. XV, kur mbreti Alfons I nxit vendosjen në Kalabri të familjeve të ushtarëve shqiptarë që morën pjesë në shtypjen e rebelimit të baronëve kalabrezë, e deri në mesin e shek. XVI, kur pushtohen plotësisht Arbëria, Greqia dhe i gjithë Ballkani nga turqit e Perandorisë Osmane; dhe *faza e tretë* nga mesi i shek. XVI e deri në shek. XVIII, përsëri me familje ose grupe të vogla emigrantësh, në disa krahina të Italisë.

Në të vërtetë, siç u vu në dukje më sipër, mërgimi i shqiptarëve drejt Italisë kishte filluar pak para mesit të shek. XIV. Që nga ajo kohë lëvizja e shqiptarëve drejt Greqisë dhe në brigjet italiane përballë, kryesisht në Venedik, Marke, Abruco, Molize e Pulje, po bëhej një dukuri gjithnjë e më e shpeshtë. Në mënyrë të paorganizuar ose të organizuar, familje dhe grupe më të mëdha kishin kapërcyer malet e detet dhe ishin ngulur në tokat greke e italiane. Ndër shkaqet kryesore të emigrimit ishin gjendja e rëndë ekonomike, luftërat civile, përndjekjet politike e fetare, por edhe fatkeqësitë natyrore që goditën Arbërinë, si tërmetet ose epidemitë e murtajës, që përfshinë gjithë vendin¹⁷. Nga ana tjetër, dhuna e shtetit serb dhe, më pas, përparimi i shpejtë i turqve në Ballkan e shtuan panikun e shtresave të ndryshme të popullsisë, përfshi edhe të krerëve të familjeve të njohura, që, sipas studiuesit Paolo Petta, “kishin nisur të kujdeseshin për të siguruar një mundësi strehimi në Itali”¹⁸. Tregtarë, luftëtarë, klerikë, zanatçinj të ndryshëm, por edhe punëtorë krahu në porte dhe bujq e blegtorë mundën të vendoseshin dhe të fillonin një jetë tjetër në këto vende, por pa mundur të krijonin bashkësi të qëndrueshme e duke iu nënshtruar një procesi të shpejtë asimilimi. Por kjo prani jo e vogël shqiptarësh, të vendosur përgjatë brigjeve perëndimore të Adriatikut, edhe pse e paqëndrueshme dhe e paorganizuar, do të shërbente si pikë orientimi dhe mbështetjeje për bashkatdhetarët pas rënies së Arbërisë nën zgjedhën otomane.

E kësaj periudhe të fillimit është edhe historia, pak e njohur tek ne, e emigrimit të familjes shqiptare me kryefamiljar Gjon Durrësin (Giorgio Durazzo), e cila në vitin 1387 arriti në Gjenovë (Genova)¹⁹, ku u mor me tregti, me zejen e përpunimit të lëkurëve dhe me transaksione financiare,

¹⁷ Johann Georg Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1867, f. 277; Alberto Alberti, Ivan Aleksandar (1331-1371): splendore e tramonto del secondo impero bulgaro, Firenze University Press, Firenze, 2010, f. 82.

¹⁸ P. Petta, *Despota d'Epiro e principi di Macedonia: esuli albanesi nell'Italia del Rinascimento*, Argo Editrice, Lecce, 2000.

¹⁹ Dino Puncuh, *Una famiglia di successo: i Durazzo*, në “All'ombra della Lanterna - Cinquant'anni tra archivi e biblioteche 1956-2006”, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie, vol. XLVI (CXX) Fasc. I, 2006, f. 311.

duke arritur që në mesin e shek. XV të bëhej ndër familjet më të njohura tregtare. Pinjollë të saj të përfshirë në politikë arritën që gjatë shek. XVI-XIX të gjenden në postet më të larta të hierarkisë në Republikën e Gjenovës. Nga kjo familje dolën nëntë kryeministra (doxhë), 30 senatorë, 2 kardinalë, 5 peshkopë, 16 ambasadorë, dijetarë, natyralistë, botanistë etj.²⁰

Më 1396, dhjetë familje shqiptare me rreth 60 frymë do të vendosen në fshatin Peroi, në kufirin venecian. Duke përfituar nga aleancat ushtarake e tregtare me *Venedikun*, në territoret e tij u themeluan ngulimet e para shqiptare²¹, banorët e të cilave u përfshinë në jetën ekonomike të vendit si luftëtarë me pagesë, në ndërtimtari, ndërtim anijesh dhe shërbim në flotë, bujqësi, në prodhimin e tekstileve të pambukta e të mëndafshit, por edhe si tregtarë, argjendarë, mjekë, klerikë etj. Disa syresh kontribuuan me ide dhe vepra origjinale në fillimet e Rilindjes Europiane. Emigrimet në Venecie, kryesisht nga veriu i Arbërisë, konsiderohen nga studiuesit si fillimi i valës së emigrimeve që ndodhën dhjetëvjeçarë më vonë drejt krahinave të jugut të Italisë.

Të periudhës midis viteve 1399-1409 janë edhe emigrimet e para shqiptare në *Mbretërinë e Napolit*, para hipjes në fron të Alfonsit I të Aragonës, kur stratiotët shqiptarë u përfshinë në konfliktet e atjeshme në krah të njëres ose të tjetres palë. Familjeve të stratiotëve që vendoseshin përfundimisht në Itali, u bashkoheshin edhe familje të tjera të shqiptarëve që iknin nga vendi i tyre për shkak të rrezikut të pushtimit otoman. Janë të shumta dokumentet e kohës që dëshmojnë për lëvizje të vazhdueshme të sllavëve dhe të shqiptarëve drejt brigjeve të Italisë, nga Cezena në Termoli, ku pjesa më e madhe e tokave kishin mbetur djerrë nga valët e njëpasnjëshme të epidemive të fundshekullit XIV dhe fillimit të shek. XV²².

Shqiptarët pëlqeheshin më shumë për punët bujqësore, ndaj dhe zona të tëra në *Marke dhe në Abruco* u kolonizuan prej tyre, ndërsa në Ankonë dhe në vendet e tjera ata shërbyen si mercenarë, si kujdestarë kuajsh, buajsh e kafshësh të tjera shtëpiake, si korrierë, shërbyes në punët tregtare e në shërbimet publike. Në shek. XV nuk janë të paktë shqiptarët që zotërojnë ngastra tokash. Në krahinat bregdetare të Abrucos e Molizes, shqiptarët

²⁰ Giovanni Assereto, *I "Durazzo di Palazzo Reale" - Breve Storia di una grande Famiglia Patrizia*, në "Da Tintoretto a Rubens: capolavori della collezione Durazzo a cura di L. LEONCINI", Milano, Skira, 2004, f. 25.

²¹ Francesco Tajani, *Istorie Albanesi, Salerno, Capo I, paragrafo 1*; Ministero Interno - Ufficio Centrale zone di confine e minoranze etniche - Ufficio minoranze linguistiche, *La minoranza linguistica albanese (arbëreshe)*, f. 137.

²² Enciclopedia Italiana, *Albanesi d'Italia*, vol. II, AGRO-AMM, f. 92.

formuan komunitete fshatarësh ose u vendosën në qytete në grupe të vogla, gjë që u mundësoi ruajtjen për një kohë të gjatë të gjuhës e të kulturës së tyre²³. Një grup shqiptarësh arritën deri në Fabriano, ku që nga viti 1469 ekzistonte një kongregacion ose universitet i shqiptarëve, i kryesuar, si në esnafet e zejeve, nga një kapiten i Shën Gjon Pagëzorit²⁴.

Ndër vendet e tjera në të cilat u vendosën shqiptarët, ishin Rekanati, ku në vitet 1436-1460 ata ngritën disa vëllazëri²⁵. Një vendqëndrim tjetër qysh prej vitit 1425 ishte Jezi, ku një pjesë e shqiptarëve u sistemuan nëpër kështjellat e tij dhe brenda qytetit. Pjesa më e madhe e shqiptarëve dhe e sllavëve del të jenë vendosur në Santa Maria Nova, Vilagrande ose Vilamanja, Maxangrunjo, Makarata, Konjole, Santa Maria di Gabiçe ose Lagabiçe, Montevechio, Santa Kristina, San Vinçenco, Uxheli, Vinjali, Montereturri, Montegranale, Kanuça, San Lorencio, Sabioni, Bovara, Santa Kroçe e Tabano, të cilat shtriheshin në kodrat pranë Ezinos dhe në anën perëndimore të Jezit²⁶.

Prania e shqiptarëve në dy dhjetëvjetëshat e fundit të shek. XV është e dokumentuar edhe për *krahinën e Romanjës*, kryesisht në Cezenë, Rimini dhe Forli, madje jo si bujq, punëtorë krahu e artizanë, por si ushtarakë, të lidhur me organizmat shtetërorë ose me gjykatat²⁷. Edhe në këtë krahinë shqiptarët, që në periudhën e parë rezultojnë si punëtorë dhe artizanë, më pas shfaqen shpesh si sipërmarrës dhe pronarë tokash në rrethinat e qendrave të banuara, si shqiptari Blanchinus del fu Georgii, që jetonte në lokalitetin e San Xhovani Evanxhelista (Sant'Agostino) të Riminit. Në fund të shek. XV numri i shqiptarëve që kishin blerë toka bujqësore ishte rritur ndjeshëm, por edhe si zanatçinj, si rrobaqepësi Michael del fu Georgii, në prill të vitit 1484, banues në Rimini.

Veç vendosjes në kështjellat që ndodheshin në territorin e Riminit, shqiptarët zunë vend edhe në vendbanimet ekzistuese në Ronkofredo, Soljano, Roversano, Montegalo, Raxhano, Skaçano, San Lorencio in Monte, Santa Maria in Cereto e Monte Tuaro. Edhe në këto qendra rastet e blerjes së ngastrave të vogla të tokës nga ana e shqiptarëve ishin të shpeshta,

²³ Sergio Anselmi (a cura di), *Italia Felix: Migrazione slave e albanesi in Occidente Romagna, Marche, Abruzzo, secoli XIV-XVI*, Ostra Vetere, 1988, f. 21.

²⁴ *Po aty*, f. 94.

²⁵ *Po aty*, f. 102.

²⁶ *Po aty*, f. 136.

²⁷ *Po aty*, f. 215.

ndërkohë që në qytetin e Rimitit shqiptarët i gjen të punësuar si artizanë, kryesisht rrobaqepës, shërbyes në familje, ushtarakë, nëpunës komunalë të niveleve të ulëta etj.

Për *krahinën e Abrucos* nuk ka të dhëna të sakta për emigracionin shqiptar para mesit të shek. XV, megjithatë disa regjistrime në rrethinat e Lançanos të bëjnë të mendosh për një prani të shqiptarëve në qytet para mbërritjes së Skënderbeut në këtë zonë²⁸. Nëse ngulimet në krahinat e Puljes dhe të Molizes kishin, në të shumtën e rasteve, karakterin e kolonive të vërteta të themeluara ose të ripopulluara nga shqiptarët, në Abruco ata u vendosën në qytetet bregdetare e tregtare duke u integruar më lehtë me popullsinë vendëse, edhe pse deri në mesin e shek. XVI në Lançano janë të rralla rastet e martesave të përziera. Në gjysmën e dytë të shek. XVI shqiptarët ishin bërë faktor i rëndësishëm në ekonominë dhe tregtinë e qytetit, duke bërë një jetë normale, madje dhe duke e shtuar pasurinë me shtëpi e vreshta. Nga tregtimi i artikujve artizanalë e i gjësë së gjallë ata arritën të hapnin zyra përfaqësimi, siç ishte rasti i njëfarë Ginni Mannis me banim në Lançano, i cili në vitin 1537 kishte hapur një zyrë grumbullimi (*sollecatore di fiere*)²⁹.

Bregdeti i Puljes ka qenë, pa dyshim, që në shekujt XII-XIII vendmbërritje e hershme e emigrantëve nga brigjet përballë, valët e të cilëve erdhën duke u shtuar veçanërisht pas rënies së Kostandinopojës (1453) dhe përparimit të turqve drejt Ballkanit Perëndimor. Pjesa më e madhe e tyre ishin shqiptarë të Arbërisë dhe arvanitë të Peloponezitetit e të ishujve jonianë. Që në shek. XII ishin disa koloni shqiptare të shpërndara nëpër qytetet kryesore të kësaj zone. Në këtë periudhë, një numër i konsiderueshëm shqiptarogrekësh ishin me banim të përhershëm në Brindizi, ku kishin edhe priftin e tyre shqiptar të ritit bizantin, i cili në vitin 1199 bënte ndërmjetësin midis Papës Inoçenti III me Kalojanin, mbretin e bullgarëve, me ftesën që ky t'i bashkohej kishës romane, gjë që tregon për detyrën e rëndësishme që kishte si ndërlidhës me vendet e Lindjes³⁰. Në mesin e viteve '400 numri i banorëve të ardhur nga përtej Adriatikut ishte aq i madh në Brindizi, sa që mbreti i Napolit e pa të nevojshme përfaqësimin e tyre jo vetëm në

²⁸ *Italia Felix: Migrazione slave e albanesi in Occidente Romagna, Marche, Abruzzo, secoli XIV-XVI*, a cura di Sergio Anselmi, Ostra Vetere, 1988, f. 234.

²⁹ *Po aty*.

³⁰ *Roma e l'Oriente, Rivista Criptoferrata per l'Unione delle Chiese*, Anno VIII, Numero 85-86, Gennaio-Febraio 1918, Badia Greca di Grottaferrata, Roma, f. 137.

administratën publike, por edhe në këshillin e qytetit, ku nga 8 përfaqësues që zgjidheshin drejtpërdrejtë nga populli, dy duhet të ishin të kombësisë ballkanike (grekë, shqiptarë ose sllavë)³¹. Shqiptarët kishin famullinë e tyre, kishën e Shën Pjetrit, e cila sot nuk ekziston më. Edhe në Nardò ishte krijuar një koloni e madhe shqiptarësh, që kishin kishën e tyre kushtuar Shën Kollit. Ka të dhëna për praninë e kolonive të tjera shqiptare në një lokalitet të quajtur Pallavirgata, në afërsi të Brindizit, si dhe në disa qytete të tjera të provincës, por më vonë nuk flitet më për to.

Ngulimet shqiptare në territoret rreth Tarantos, në krahinën e Puljes, u nxitën edhe nga disa lehtësira ekonomike dhe politika fiskale, të cilat vazhduan për disa dhjetëvjeçarë³². Aty, shqiptarët, që njiheshin edhe si grekë për shkak të praktikimit të fesë sipas ritit bizantin, patën kishën e tyre të quajtur Shën Ndreu i Armenëve.

Shqiptarët gjendeshin, që nga fillimi i shek. XV, edhe në fshatra e qytete të tjera të provincës, ndonëse për ta dihet pak. Aq e madhe do të ketë qenë prania e shqiptaro-grekëve në këtë territor, sa prifti arbëresh i famullisë së Shën Kollit në Leçe udhëtonte gjithmonë në të gjithë provincën për të kryer shërbesat me besimtarët e ritit bizantin³³. Dokumenti më i vjetër që e përmend një fakt të tillë është një vendim i peshkopit të këtij qyteti, që pohon se paraardhësit të këtij prifti i ishte dhënë një kishë kushtuar Shën Kollit. Në mesin e viteve '400 në Leçe banonte një numër i madh shqiptarësh, të cilët gëzonin shumë privilegje e favore fiskale. Të tjerë shqiptarë gjendeshin në Martinjano, Sternatia (fundshekulli XV), Xolino etj. Në vitin 1634 në Leçe ishte ende një komunitet i madh shqiptarësh dhe kisha, që mbahej me të ardhurat e tyre, ekzistonte ende³⁴. Po nga fundi i viteve '600 ata filluan të largoheshin nga qyteti i Leçes dhe provinca e tij, ndërsa pjesa e mbetur u përzie e u asimilua nga vendasit, duke humbur pak nga pak gjuhën dhe ritin e vendit të origjinës. Për pasojë, u shuan dëshmitë e emigracionit të madh shqiptar në tokat e Otrantos, veç atyre të vendosur në Tarentino³⁵.

Në Kalabri, themelimi i kolonive të shqiptarëve i përket çerekut të fundit të shek. XV e më pas. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për *Sicilinë*,

³¹ *Roma e l'Oriente...*, vep. e cit., f. 138.

³² Matteo Mandalà, *Gli antichi insediamenti in Italia della comunità Albanese e sua recente emigrazione*, Università degli Studi di Palermo, Facoltà di Scienze della Formazione, Palermo, 2018.

³³ *Roma e l'Oriente*, vep. e cit., f. 140.

³⁴ *Po aty*, f. 141.

³⁵ *Po aty*, f. 141.

për të cilën studiuesit mendojnë se ngulimet e para e të qëndrueshme të shqiptarëve janë ngritur duke filluar nga viti 1435. Po prania e shqiptarëve në Sicili është më e hershme; ajo lidhet me shpopullimin e shumë vendbanimeve të ishullit si pasojë e luftërave që çuan në dëbimin e arabëve dhe, nga fundi i shek. XIII, të anzhuinëve³⁶. Nga mungesa e bujqve mbetën të papunuara tokat e feudeve të arkipeshkvit të Monreales, të manastireve të mëdha dhe të disa familjeve aristokrate të Palermos. Nevoja e kultivimit të tyre solli hapjen e dyerve për bujq (zappatores), të cilët erdhën nga Kalabria, Liguria, Spanja e Malta dhe nga Arbëria. Në regjistrat noterialë të Palermos të periudhës 1396-1429 gjenden emrat e bujqve që punonin në vreshta apo ullishta, të quajtur “Duraco” (Durazzo) ose më shpesh “de partibus Albanie” (nga anët e Arbërisë), ose “albanenses”, “albanisi”³⁷. Gjithsesi, bëhet fjalë për emigrime spontane e episodike, të cilat me kohë asimilohen dhe integrohen në shoqërinë vendase.

Ngulimet e para të qëndrueshme të shqiptarëve në Itali fillojnë nga viti 1445, kur mbreti Alfonsi V (më pas Alfonsi I i Aragonës), edhe me ndihmën e ushtarëve shqiptarë, shtypi rebelimin e baronëve të Kalabrisë. Sipas studiuesve, në muajt e parë të atij viti Alfonsi I kishte nxitur ripopullimin e zonave të shpopulluara të Markezatos me ushtarë dhe refugjatë shqiptarë, të cilët u vendosën në zonën e Andalit dhe në Marçeduzë³⁸. Qëndrimi miqësor i mbretërisë së Napolit ndaj shqiptarëve nxiti emigrimin e këtyre drejt Italisë së Jugut. Kështu, kur në vitin 1456 një tërmet i fuqishëm goditi krahinën e Molizes, duke shkatërruar shumë vendbanime të saj dhe duke e shpopulluar pothuajse plotësisht, në vendbanimet e braktisura u vendos një numër i konsiderueshëm shqiptarësh, që në fillim u ngulën në afërsi të Larinos dhe Gulionezit, po më pas u shpërndanë nëpër shtëpitë e braktisura të Kole di Lauros, Monteçilfones, Palatës, Rotelos, Santa Kroçe di Maljanos dhe Ururit. Pas vitit 1458, disa familje u transferuan nga Ururi në Kampomarino e Portokanone³⁹. Një rast i veçantë është ai i Torre

³⁶ Henri Bresc, *Pour une histoire des Albanais en Sicile, XIV - XV siècles*, në “Archivio Storico Siciliano”, LXVIII (1972), f. 527.

³⁷ Henri Bresc, *po aty*, f. 530.

³⁸ Raffaele Piccolo, *Belcastro attraverso la sua storia demografica*, 2003 (<http://www.belcastroeb.com/belcastro/piccolo/demografica.htm>).

³⁹ Mario Massaro, Imri Badallaj, *Chieuti e la sua parlata arbëreshe*, Malatesta Editrice, Apricena, 2011, f. 91.

Frankarës, një vendbanim shqiptar tre kilometra larg nga Monteçilfonia, prej të cilit sot kanë mbetur vetëm rrënojat. Ky ishte një vendbanim i banuar edhe më parë nga stratiotët shqiptarë në shërbim të dukës së Palatës.

Me kërkesë të mbretit të Napolit Ferdinand I, një pjesë e luftëtarëve të Skënderbeut që morën pjesë në shtypjen e rebelimit të dytë të baronëve, qëndruan në Pulje për të ruajtur qetësinë. Ata dhe familjet e tyre që erdhën nga Arbëria, u vendosën në vendbanime të tilla, si: Këmarini (Campomarino, 1461), Kasteluço dei Sauri (1461), Katund (Greci, 1461), Serakapriola (1462), Kastelnuovo dela Daunia (1464), Kazallveqi (Casalvecchio di Puglia, rreth v. 1464), Ruri (Ururi, 1465), Kazalveki di Monterotaro (1466), Monte Sant Anxhelo (1467), Qefti (Chieuti, 1468) etj.⁴⁰ Një pjesë tjetër zbriti deri në jug të saj, në Taranto, Brindizi e Leçe, në ndjekje të mbështetësve të princit të Tarantos, duke qetësuar situatën në këto zona. Nga vendosja e arbërve në territoret e Tarantos e të Salentos, në vitet e mëvonshme do të themeloheshin a ripopulloheshin, pranë njëra-tjetrës, shumë ngulime arbëreshe. Prania e një entiteti territorial homogjen, me gjuhë, tradita, zakone dhe besim fetar, bëri që në disa zona të Tarantos (Salentos) të krijohej ajo që në histori njihet si “Albania Tarantina” dhe “Albania Salentina”⁴¹.

Harta: Arbëria Tarantine dhe Arbëria Salentine në shek. XV-XVII

⁴⁰ Mario Massaro, Imri Badallaj, *po aty*, f. 95; <http://www.comune.greci.av.it/index.php?action=index&p=76>.

⁴¹ Antonio Primaldo Coco, *Casali Albanesi nel Tarentino*, Scuola Tipografia Italo-Orientale “San Nili”, Grottaferrata, 1921.

Edhe në Sicili ngulime të qëndrueshme të shqiptarëve do të themelohen në gjysmën e dytë të shek. XV⁴².

Për rreth dy shekuj e gjysmë historia e ngulimeve arbëreshe në Kalabri e Sicili është bazuar në librin “Origjina, zhvillimi dhe gjendja e tanishme e ritit grek në Itali” (1763) e studiuesit Pietro Pompilio Rodotà, figurë e njohur dhe me ndihmesa të shquara për historinë dhe kulturën arbëreshe, si dhe për ruajtjen e ritit bizantin ndër shqiptarët e Italisë. Rodota e ka bazuar historinë e krijimit të ngulimeve arbëreshe në një dokument noterial të vitit 1665, lëshuar në Munxifsi (Mezzojuso) me kërkesën e kryepriiftit Xhorxho Reres, me qëllimin për t’i bërë “të ndritura” rrënjët e familjes së tij. Ky dokument është një “Diplomë” e mbretit Alfons, lëshuar në vitin 1448 në Gaeta një personazhi të quajtur Demetrio Reres, me të cilën mbreti e shpërblen për kontributet luftarake në mbështetje të Mbretërisë së Napolit me titullin e guvernatorit të Kalabrisë së Poshtme, duke i dhënë atij, dy djemve dhe ushtarëve të tij të drejtën e vendosjes dhe të themelimit të disa vendbanimeve arbëreshe dhe për të ripopulluar disa të tjera të braktisura⁴³. Rreth një shekull më pas, Vinçens Dorsa (1847) e Françesko Tajani (1886), mbështetur në veprën e Rodotës, flasin për shumë ngulime arbëreshe që themeloi Dhimitër Reresi në Kalabri e Sicili⁴⁴. Por më vonë studiuesit kanë zbuluar se ky dokument është i falsifikuar dhe se Dhimitër Reresi nuk ka ekzistuar⁴⁵. Prof. Matteo Mandalà, në librin e tij “Mitet e historiografisë arbëreshe” (2016), i ka kushtuar gati 100 faqe argumentimit të këtij falsifikimi⁴⁶. Së fundi, janë botuar “Regjistrat e privilegjeve të serisë së Napolit të Arkivit të Kurorës Aragoneze, Akademia Pontaniane, Napoli” (2018), në të cilët nuk gjendet as edhe një dokument i vetëm që të përmendë emrin e Demetrio Reresit a të bashkëpunëtorëve të tij⁴⁷.

Pothuaj çdo gjë që është shkruar deri para fillimit të këtij shekulli në lidhje me periudhat e themelimit të ngulimeve arbëreshe, e bazuar në veprat e sipërcituara dhe jo në dokumente origjinale arkivore, e mbështolli historinë

⁴² Matteo Mandalà, *Albanesi in Sicilia*, A. C. Mirror, Palermo, 2003, f. 11 dhe 20.

⁴³ Onofrio Buccola, *La colonia greco-albanese di Mezzojuso: origine, vicende e progresso*, F. Andò, Palermo, 1909, f. 4.

⁴⁴ Vincenzo Dorsa, *Sugli Albanesi, Ricerche e Pensieri*, Napoli, 1847, f. 61; *Le Istorie Albanesi, Epoca Quarta*, Fratelli Jovane, 1886, f. 6.

⁴⁵ Domenico Zangari, *Le colonie Italo-Albanesi di Calabria, storia e demografia, secoli XV-XVIII*, Editore Casella, Napoli, 1941; Paolo Petta, *Stradioti, Soldati albanesi in Italia, (sec. XX-XIX)*, Argo Editore, 1996; Innocenzo Mazziotti, *Immigrazioni albanesi in Calabria nel XV secolo e la colonia di San Demetrio Corone (1471-1815)*, Il Coscile, Castrovillari, 2004.

⁴⁶ Matteo Mandalà, *Mundus vult decipi - Mitet e historiografisë arbëreshe*, Naimi, Tiranë, 2016.

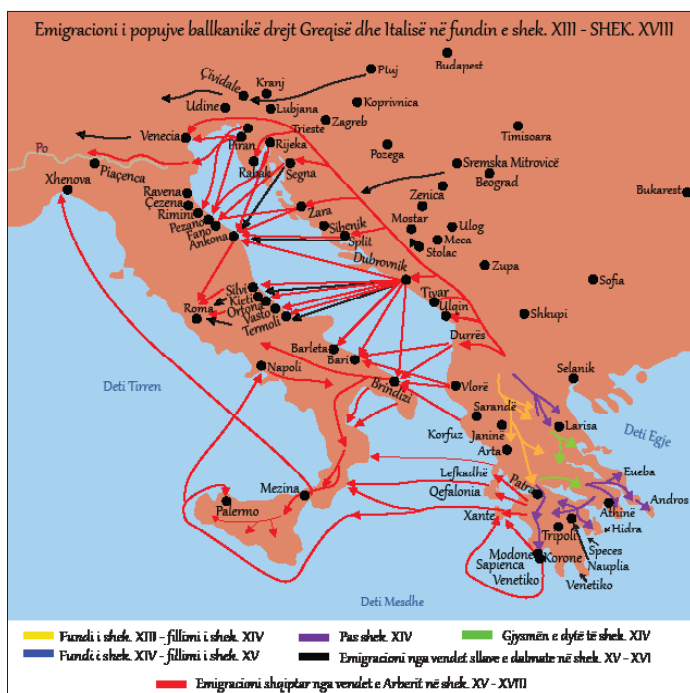
⁴⁷ *I registri privilegiorum di Alfonso Magnanimo della serie Neapolis dell' Archivio della Corona d'Aragona*, Accademia Pontaniana, Napoli, 2018.

e origjinës së shumë vendbanimeve arbëreshe me tisin e gojëdhënave dhe të legjendave. Hapja e arkivave mesjetare e të mëvonshme, duke filluar nga gjysma e dytë e shekullit të kaluar e fillimi i këtij shekulli dhe botimi i materialeve të reja dokumentare, u ka dhënë mundësi studiuesve të ballafaqohen me dokumente autentike të kohës për ardhjen dhe praninë e shqiptarëve në Itali, kryesisht në Mbretërinë e Napolit dhe në Republikën e Venedikut, gjë që ka sjellë përmbysjen e raportit të hamendësimeve me faktet, të gojëdhënave e legjendave me të vërtetën historike në favor të këtyre të dytave dhe, njëherazi, ka rrëzuar edhe historinë e mëparshme të ngulimeve arbëreshe.

Ajo që mbetet e vërtetë për të gjitha kohërat është se kalimi i Adriatikut për t'i ikur pushtesit, për arsye politike, ekonomike, fetare etj., ka qenë një dukuri e pandërprerë. Shqiptarët, herë me grupe të organizuara e herë si familje a si individë, niseshin nga portet e tyre në veri e jug me të gjitha mjetet e mundshme dhe zbarkonin masivisht në brigjet italiane - në Veneto, Kalabri e Sicili - por më shumë në bregdetin e Puljes, që ishte më afër brigjeve shqiptare. Nuk është e rastit që pjesa më e madhe e vendbanimeve me prani ose shumicë arbëreshe të kësaj periudhe, rreth 140, i përket krahinës së Puljes, duke kristalizuar ngulimet e para tipike arbëreshe, që do të shfaqeshin më pas në të gjithë Italinë e Jugut.

Duhet pasur parasysh se në mesin e shek. XV Italia e Jugut, pjesën më të madhe të së cilës e përfshinte Mbretëria e Napolit, qe mbërthyer në një krizë demografike, që kishte çuar në përgjysmimin e popullsisë dhe në braktisjen e një pjese të madhe të qendrave të banuara. Shkak për këtë ishin trazirat dhe luftërat e brendshme dhjetëravjeçare, sëmundjet e epidemitë shfarosëse dhe fatkeqësitë natyrore, si: tërmetet, përmytjet, thatësitrat e gjata etj. Kështu që pritja dhe ndihma për vendosjen e emigrantëve shqiptarë në territorin e mbretërisë, veç ndjenjave humane, për një popullsi me të cilën kishin qenë në marrëdhënie të ndërsjella ndihme e bashkëpunimi, u diktua edhe nga nevoja për ripopullimin e qendrave të braktisura të banimit, për bonifikimin dhe punimin e tokave, për shfrytëzimin e pyjeve, por edhe për mbushjen e radhëve të kontingjenteve luftarake në shërbim të mbretërisë. Statusin juridik të këtyre marrëdhënieve e dëshmojnë marrëveshjet (capitolazioni) e lidhura në fund të shek. XV dhe në gjysmën e parë të shek. XVI ndërmjet kryefamiljarëve shqiptarë dhe përfaqësuesve të mbretërisë - feudalëve vendas dhe klerikëve pronarë tokash - si dhe një sërë masash fiskale lehtësuese e nxitëse për sistemimin e emigrantëve.

Por Pulja dhe krahinat e tjera bregdetare të Italisë e kishin të pamundur ta përballonin numrin e pazakontë të emigrantëve, që kishin mbushur fushat e pyjet apo kishin rrethuar qendrat e banuara. Gjithashtu, konfliktet dhe marrëdhëniet e acaruar me vendasit, por edhe frika nga grumbullime masive në një territor të ngushtë të një popullate që ishte e njohur për cilësitë e saj luftarake, e bënë Mbretërinë e Napolit të ndërmerre zbatimin e një programi për shpërndarjen e emigrantëve shqiptarë në të gjithë mbretërinë, atje ku kishte nevojë për fuqi punëtore, veçanërisht në jug të Puljes dhe në krahinën e Kalabrisë, dhe për t'i mbajtur larg Napolit, kryeqendrës së mbretërisë dhe të vendbanimeve të tjera urbane.

Emigracioni i popujve ballkanikë drejt Greqisë dhe Italisë në fund të shek. XIII deri në shek. XVIII

Vendosja e një pjese të emigrantëve në veri të krahinës së Puljes dhe më në thellësi të vendit, në vendbanime të braktisura prej dhjetëvjeçarësh, sollën rithemelimin dhe rijetësimin e vendbanimeve, të tilla si: Qefiti (Chieuti, 1468), Kazallveqi (Casalvecchio di Puglia, pas v. 1464), San Paolo di Çivitate (gjysma e dytë e shek. XV), Monte Sant Anxhelo (1467), San Xhovani Rotondo (rreth v. 1468) etj. në provincën e Foxhës.

Në krahinën e *Molizes*, ngulimet e para datojnë në vitet 1456-1458, pas shpërpullimit të shumë vendbanimeve në Italinë e Jugut për shkak të tërmetit që tronditi gjithë Jugun. Të tilla janë, për shembull, Ruri (Ururi, pas v. 1456), Portkanuni (Portocannone, pas v. 1456), Këmarini (Campomarino, pas v. 1458), Munxhifuni (Montecilfone, pas v. 1456), Santa Kroçe di Maljano (pas v. 1456), si dhe San Martino in Pensilis (rreth v. 1468), në provincën e Kampobasos.

Në krahinën e *Kampanies*, ngulimet e para arbëreshe rezultojnë në komunën Katund (Greci, 1461), e populluar nga një pjesë e ushtarëve të Skënderbeut që morën pjesë në betejën e Orsarës, në mbështetje të mbretit Ferdinandi I i Aragonës.

Në *Bazilikatë*, ngulimet e para arbëreshe datojnë në vitet 1478-1479 në provincën e Potencës, të tilla si: Barilli (Barille), Zhura (Ginestra), Mashqiti (Maschito) e Melfi, të cilat njohën prurje të tjera edhe në vitin 1534 nga gadishulli i Peloponezit në jug të Ballkanit; ndërsa Barilli e Mashqiti edhe në vitin 1647. I veçantë është vendbanimi Rionero in Vulture, themeluar në vitin 1530 nga arbëreshë që u shpërngulën nga Melfi, ku ishin vendosur që në vitin 1479.

Lëvizja drejt jugut e kontingjenteve shqiptare që kishin “zaptuar” Puljen, solli lindjen e ngulimeve arbëreshe në afërsi të Tarantos, Salentos dhe pjesa më e madhe në Kalabri, por edhe asimilimin brenda pak brezash të asaj pjese të popullsisë që qëndroi në krahinën e Puljes, për shkak se ishte pakicë në krahasim me popullsinë vendase, por edhe nga trysnia e kishës katolike. Faxhanoja (Faggiano) ishte ndër të parat ngulime nga arbëreshë që endeshin në territoret në veri të Puljes, të cilët u vendosën në rrethinat e Taranos (para vitit 1470)⁴⁸. Më pas, nga shpërnguljet e disa familjeve prej Faxhanos, lindën disa vendbanime të tjera. Vendbanime të tilla që bënë pjesë në “Shqipërinë Tarantine”, ishin edhe San Xhorxho Joniko (1524), Karozino (1517), Faxhano (1470), Montejazi (1518), Rokaforcata (1507), San Martino (1507, sot nuk ekziston), Belvedere (1507, sot nuk ekziston), Monteparano (1514), San Krisperi (1517), Çivitela (1540), Montemezola (rreth v.1520), Fraganjano (1514) etj., si dhe Shën Marcani (San Marzano di San Giuseppe, para vitit 1530), që është sot komuna më e madhe arbëreshe për nga numri i popullsisë. Ajo njohu si feudal, në vitet 1530-1557, shqiptarin Dhimitër Kapucimati, stratiotin e mbiquajtur “Këpucëmadhi” (Demetrio

⁴⁸ Antonio Primaldo Coco, *Faggiano - Primo Casale Albanese nel Tarentino*, Pappacena, Taranto, 1929, f. 35.

Capuzzimati)⁴⁹, i ati i të cilit ishte luftëtar i Skënderbeut kur zbarkoi në Itali në mbështetje të mbretit të Napolit (1461-1462), që e bleu feudin dhe e ripopulloi me arbëreshë, duke i dhënë vendit mënyrën e jetesës, kulturën, zakonet, traditat dhe besimin fetar të krishterë sipas rritit bizantin.

Rreth 20 vjet para “Këpucëmadhit” përmendet një tjetër feudal i fuqishëm shqiptar në Mbretërinë e Napolit, Llazar Mate, kalorës stratiot i njohur, i ardhur në Itali në fund të shek. XV, i cili u shpërblye nga mbreti Ferdinandi I për shërbimet luftarake bashkë me 300 stratiotët që kishte nën komandë⁵⁰. Sipas profesorit spanjoll José M. Floristán, i Universitetit “Complutense” të Madridit, në vitin 1507, atij iu akorduan feudet e Mashqitit, San Kirico Nuovo e Trevinjo në provincën e Potencës, si dhe në Rokaforcata e San Martino në provincën e Tarantos⁵¹. Atij iu dha leja të ndërtonte vendbanime të reja dhe të vendoste aty luftëtarët e tij, bashkë me familjet e tyre, si dhe e drejta e gjykimit për popullsitë arbëreshe, greke dhe sllave në të gjithë mbretërinë, gjë që tregon rëndësinë e tij. Por nuk ishin vetëm Kapucimatët dhe Llazar Mate që ishin lejuar dhe ishin të angazhuar për sistemimin e emigrantëve arbëreshë që vijonin të vinin pareshtur nga jugu i Ballkanit. Nga dokumente të kohës del se leje për të krijuar vendbanime të reja, u ishte dhënë edhe personave të tjerë, shqiptarë apo vendas, si: Teodor Bokali, Jerônimo de Françisko, Salvador Rota, Marko Antonio Sanseverino; ndërkohë që shumë kapedanëve apo stratiotëve shqiptarë e grekë, për kontributin e tyre në shërbim të mbretërisë iu caktuan detyra të rëndësishme, rroga të majme, privilegje dhe lehtësira fiskale. Të tillë ishin Xhorxho Basta, Dionis Kriptopulo, Xhovani Mates, Kostandin Muzaka, Xhorxh Sofiano, Mikele Ralis etj. Edhe vëllezërit Alfons dhe Frederik (Ferrante) Branai Kastrioti, nipër të Vrana Kontit, kishin marrë leje për të krijuar vendbanime⁵². Më në jug, në dy-tre dhjetëvjeçarët e fundit të shek. XV, në krahinën e Kalabrisë u vendosën, kryesisht duke zbritur nga brigjet puljeze, ose duke zbarkuar drejtpërdrejt në bregdetin kalabrez, pjesa më e madhe e emigrantëve të ardhur nga Arbëria e Jugut, duke themeluar kështu pjesën më të madhe të ngulimeve arbëreshe në Itali.

⁴⁹ https://it.wikipedia.org/wiki/San_Marzano_di_San_Giuseppe#Lista_dei_Signori_di_San_Marzano/

⁵⁰ *Roma e l'Oriente...*, vep. e cit., f. 43.

⁵¹ José Manuel Floristán, *Sociedad, economía y religión en las comunidades griega y albanesa de Nápoles y Sicilia: nuevos documentos inéditos*, Erytheia - Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos, numero 37, Separata, Madrid, 2016, f. 132.

⁵² *José Manuel Floristán, po aty*, f. 133.

Një prej studiuesve të ditëve tona, prof. Italo Sarro, në veprën e tij dyvëllimëshe “Insedamenti albanesi nella Valle del Crati” (vol. I, viti 2010 dhe vol. II, viti 2012), jep të dhëna të hollësishme për prejardhjen e ngulimeve të para arbëreshe, për popullsinë, ekonominë, çështjet fetare etj. në krahinën e Kalabrisë, duke e lidhur themelimin e tyre me kohën e nënshkrimit të aktmarrëveshjeve. Prof. Sarro arrin në përfundimin se ardhja e shqiptarëve ka ndodhur në grupe të vogla dhe vendosja e tyre është bërë në vendbanime të braktisura ose në territore ku kishte nevojë për krahun e punës. Ai vërteton, gjithashtu, se fluksi migrues nga Arbëria në Kalabri nuk ndodhi vetëm deri në fund të shek. XV, por vijoi, me grupe të vogla e spontane, edhe në dhjetëvjeçarët e parë të shek. XVI⁵³.

Ajo që nuk dihet ende me siguri, është çështja e ardhjes së shqiptarëve në Kalabri e Sicili: zbarkuan drejtpërdrejt në brigjet e gjirit të Sibarit apo erdhën nga zonat e tjera ku kishin zbarkuar e qëndruar më parë, siç ishte Pulja dhe vendet bregdetare më në veri të saj, duke formuar atë që quhet migrim i brendshëm. (Të tilla ishin, p.sh., Garrafa (Caraffa di Catanzaro, para v. 1550), Farneta (1560), Spicana (Spezzano Albanese, para v. 1572), Allimarri (Marri, 1580), Puhëriu (Pallagorio, 1596) etj. Sidoqoftë, ka gjasa të jenë shfrytëzuar të dyja rrugët, duke sjellë themelimin e një sërë ngulimesh shqiptare në Kalabri, në përgjithësi në vitet 1470-1478, 1506 e duke vijuar edhe në dhjetëvjeçarët e parë të shek. XVI.

Vendet nga u nisën arbrit dhe arvanitët drejt Italisë në shek. XV-XVIII

⁵³ Italo Sarro, *Insedamenti albanesi nella valle del Crati*, vol. II, Nuova Santelli, Rende (CS), 2012.

Të tilla ishin (renditur sipas vitit të themelimit): Firmoza (Acquaformosa, 1476-1478), Kastërnexhi (Castroregio, migrim i brendshëm midis viteve 1510-1515), Kajverici (Cavallerizzo, rreth v. 1470), Çervikati (midis viteve 1468-1506), Qana (Cerezeto, rreth v. 1468), Çifti (Civita, para v. 1487), Purçili (Ejanina, para v. 1491), Fallkunara (Falconara Albanese, rreth v. 1470), Farneta (1560, migrim i brendshëm), Ferma (Firmo, 1468, 1506), Frasnita (Frascineto, para v. 1491 dhe rreth v. 1550), Ungra (Lungro, para v. 1503), Maqi (Macchia Albanese, rreth v. 1470), Allimarri (Marri, 1580, migrim i brendshëm), Mungrasana (Mongrassano, rreth v. 1468 dhe 1508-1518), Pllatëni (Plåtaci, rreth viteve 1475-1478, si dhe pas v. 1503), Rota Greka (rreth v. 1478), Shën Vasili (San Basile, 1475-1480), Shën Benedhiti (San Benedetto Ullano, rreth v. 1478 dhe në v. 1503), Strigàri (San Cosmo Albanese, rreth v. 1470), Shën Mitri (San Demetrio Corone, 1470), Shën Japku (San Xhakomo di Çerceto, rreth v. 1478 dhe 1555), Mbuzati (San Giorgio Albanese, 1470 rreth v. 1518), Sullarënxa (San Lorenzo del Valo, rreth v. 1470), Shën Mërtiri (para v. 1502), Picilia (Santa Caterina Albanese, pas v. 1543), Shën Sofia (Santa Sofia d'Epiro, rreth v. 1470), Serra (Serra di Leo, para v. 1503, sot pjesë e komunës së Mungrasanës), Spixana (Spezzano Albanese, e themeluar si migrim i brendshëm nga zona të tjera të Italisë para v. 1572), Vakarici (Vaccarizzo Albanese, rreth v. 1470), Vina (Vena di Maida, pas v. 1468) etj., si dhe shumë bashkësi të tjera, të cilat gjatë shekujve u shuan, u asimiluan ose u zhvendosën drejt vendesh të tjera, ku shpesh u tretën dhe nuk përmenden më.

Shënojmë si të veçantë themelimin e Garrafës (para v. 1550), e cila më parë ishte vendosur në Uzito (Usito), ku edhe sot ekzistojnë rrënojat e kishës; dhe të Kantinelës (Cantinella), në komunën e Koriliano Kalabros, e cila u themelua në mesin e shek. XX nga banorët e vendbanimeve arbëreshe fare pranë, por që ka marrë në pak kohë një zhvillim urban të shpejtë për shkak të pozicionit gjeografik në ultësirën bregdetare të Sibarit, fushave pjellore dhe afërsisë me tregjet bujqësore.

Edhe në ishullin e *Sicilisë* natyra e vendosjes së kolonive shqiptare ishte në të dyja format, ashtu si dhe në pjesën tjetër të Italisë së Jugut: duke ripopulluar vendbanimet ekzistuese të braktisura për shkaqe të trajtuara më sipër, si dhe duke themeluar vendbanime të reja sipas nevojave dhe interesave të feudalëve ose të kishës. Për rastin e parë përmendim Pallacin (Palazzo Adriano, para v. 1482)⁵⁴; Munxifsin (Mexojuzo, themeluar në

⁵⁴ Matteo Mandalà, *Albanesi in Sicilia*, vep. e cit., f. 11.

v. 1490, ndërsa aktmarrëveshja u nënshkrua në vitin 1501)⁵⁵, si dhe Kundisën (Kontesa Entelina, para v. 1517 dhe në v. 1521). Rreth vitit 1520 disa familje shqiptare u shpërngulën nga Callicari (Biancavilla) dhe u vendosën në afërsi të Brontes, ku dhe sot ndeshen rëndom mbiemra familjarë, si: Skirò (Scafiti), Shirò (Schiros, Schilirò), Triskari (Triscari), Greko (Greco), Zappia etj. Ndërsa më 31 maj 1691, 82 banorë arbëreshë u shkëputën nga Hora e Arbëreshëvet dhe morën me qira feudin e Sëndahstinës (Santa Cristina Gela), vetëm 4 km larg Horës, duke u vendosur në një vendbanim që kishte ekzistuar më parë⁵⁶.

Vendbanime të reja të themeluara nga arbëreshët janë Callicari (Biancavilla, 1488, ndërsa aktmarrëveshja në v. 1501); Hora e Arbëreshëvet (Piana degli Albanesi, 1488; në fillim me emrin Piana dell' Arcivescovo dhe për disa shekuj me emrin Piana dei Greci, për shkak të ritit bizantin)⁵⁷; si dhe Shën Mikeli (San Michele di Ganzaria, 1517, ndërsa marrëveshja u lidh në v. 1534) në afërsi të Kaltanxhirones në provincën e Katanjës; Shën Engjëlli (Sant' Anxhelo Muxaro, 1506) në provincën e Agrixhentos u themelua nga disa familje që u shkëputën nga Pallaci, ndërsa një lagjeje të Taorminës edhe sot i ka mbetur emri "Il quartiere degli albanesi" (Lagjja e shqiptarëve)⁵⁸.

Të periudhës së fundit të fazës së dytë të emigrimit të shqiptarëve janë ato të arvanitëve të Peloponezit dhe, me gjasë, të arbërve të Labërisë gjatë ekspeditës ndëshkimore të sulltan Sulejmanit kundër krahinës në vitin 1537, por për emigrimin e këtyre nuk ka të dhëna.

Në vitin 1534 ranë në duart e otomanëve qytetet Koronë e Modonë të Peloponezit, pas një qëndrese dyvjeçare (1532-1534) nën udhëheqjen e Andrea Dorias, admiralit të shquar gjenovez në shërbim të mbretit të Napolit Karli V⁵⁹. Mbreti i Napolit mundësoi imbarkimin dhe tërheqjen e trupave të admiralit drejt Italisë, që mori me vete edhe një pjesë të popullsisë vendase, shumica arvanitë vendas. Sipas prof. José M. Floristán, emigrantët që kapërcyen detin ishin rreth 8.000 frymë dhe kishin në krye peshkopin e tyre, Benediktin. Prej tyre, rreth 5.000 vetë u sistemuan në Napoli, një pjesë ndaluan në Mesinë të ishullit të Sicilisë, ndërsa pjesa tjetër u shpërndanë kryesisht në Melfi dhe vende të tjera të Bazilikatës⁶⁰.

⁵⁵ Matteo Mandalà, *po aty*, f. 20.

⁵⁶ <http://www.unibesa.it/2-non-categorizzato/19-santa-cristina-gela/>

⁵⁷ Matteo Mandalà, *Albanesi in Sicilia*, vep. e cit., f. 20.

⁵⁸ Benedetto Radice, *Memorie storiche di Bronte*, Associazione Bronte Insieme Onlus, 2009.

⁵⁹ José Manuel Floristán, *Sociedad, economía y religión...*, vep. e cit., f. 134.

⁶⁰ José Manuel Floristán, *po aty*.

Ndërsa prof. Sarro, në librin e tij, thotë edhe se, veç vendeve të mësipërme, disa prej emigrantëve u sistemuan në Pulje⁶¹. Nuk ka dokumente për vendosjen e tyre në Kalabri, të paktën jo drejtpërdrejtë nga Peloponezi e në mënyrë të organizuar. Por kjo nuk e përjashton ardhjen e tyre në vitet e mëvonshme si pjesë të migrimit të brendshëm e spontan.

Edhe ndaj të ardhurve nga Moreja, që u vendosën në Napoli, mbretëria ndoqi politikën e shpërndarjes në vendbanime arbëreshe që ekzistonin, ose në qendra të banuara të braktisura prej vitesh, si: në Shën Benedhit, Kastërnexh etj. në Kalabri; në Barile, Brindizi Montanja, Mashqit, Melfi, San Kiriko Nuovo, Shën Kostandin, Shën Pal etj. në provincën e Potencës të krahinës së Bazilikatës; Kazalnuovo Monterotaro në provincën e Puljes; dhe në Barletë në provincën e BAT-it (provinca Barleta-Andria-Trani).

Ngulime të mirëfillta arbëreshe, si dhe prani komunitetesh të tilla në qendra të banuara janë identifikuar edhe në të dy ishujt e tjerë të mëdhenj të Italisë, dhe nga më të mëdhenjtë e detit Mesdhe, Korsikës dhe Sardenjës.

Korsika ishte pjesë e Republikës së Gjenovës (1284-1768), bashkë me shumë territore të tjera të bregdetit të Ligurisë dhe në vitin 1768 iu aneksua Gjenovës si peng për borxhet ndaj mbretit Luigji XV të Francës⁶². Në vitin 1663 midis peshkopit të Viculos (në gadishullin e vogël të Mainës në Peloponez), Partenios Kalcandis, dhe qeverisë së Gjenovës u arrit marrëveshja për vendosjen e emigrantëve në Paomia, rreth 50 km nga Ajaço (Ajaccio), kryeqendra e Korsikës, duke premtuar edhe ndihma e mbështetje për çdo gjë që kishin nevojë në fazën fillestare⁶³. Kushti i vetëm ishte që kolonët shqiptarë dhe grekë që do të shpërnguleshin të njihnin pushtetin e Papës, duke ruajtur ritin greko-bizantin. Në vitin 1675 një grup prej rreth 700 emigrantësh, pas shumë peripecish dhe rreziqesh në det u vendosën në ishull. Brenda një viti emigrantët e ardhur nga Maina ndërtuan pesë fshatra për të sistemuar familjet e tyre. Këto fshatra ishin: Pankone (Pancone), Korona (Corone), Rondolino, Saliçi (Salici) dhe Monte Roso (Monte Rosso). Pas tre vjetësh ndërtuan kishën e tyre Notre Dame de Assomption, me punë transformuan vendin, si një shembull edhe për fshatrat e tjera korsikane fqinje dhe ndërtuan marrëdhënie miqësore e

⁶¹ Italo Sarro, *Albanesi in Italia, percorsi migratori (secc. XV-XVIII)*, Besa Editrice, Nardò, 2019, f. 66.

⁶² Giuseppe Maria Pugno, *Trattato di cultura generale nel campo della stampa: Lo sviluppo della tipografia - il settecento*, Società Editrice Internazionale, Torino, 1969, f. 12.

⁶³ Giuseppe Maria Pugno, *Trattato di cultura generale nel campo della stampa: Lo sviluppo della tipografia - il settecento*, Società Editrice Internazionale, Torino, 1969, f. 12.

bashkëpunimi me ato⁶⁴. Një ngulim tjetër shqiptar u krijua në Ajaço, i cili ka ekzistuar deri në vitin 1774, kur ata u shpërngulën nga Korsika, për t'u vendosur në ishullin e Sardenjës, në afërsi të Bozës (Bosa), ku themeluan vendbanimin e Montrestës (Mostresta) dhe të Karxhezes (Cargese), ndoshta në Baia del Pero (*fr.* Plage de Péru). Në regjistrimin e vitit 1804 kishte rreth 1000 banorë, ku vetëm rreth 350 vetë ishin vendës korsikanë⁶⁵. Në shekujt pasardhës popullsia erdhi duke u asimiluar nga popullsia vendëse franko-korsikane, duke humbur gjuhën dhe kulturën e vendit të origjinës, deri në zhdukjen e dialektit të vjetër që flitej në Karxheze deri në vitin 1974.

Në Karxheze të Korsikës ekziston edhe sot kisha e Shën Spiridhonit (*fr.* L'Église Saint-Spyridon)⁶⁶, e cila praktikon ritin greko-bizantin, pasi është një kishë katolike e ritit bizantin⁶⁷. Ajo u ndërtua me kërkesën e kryefamiljarëve emigrantë në vitin 1846 në emër të 525 banorëve të saj besimtarë të ritit bizantin. Ndërtimi i saj u realizua në vitet 1868-1874 me ikonostasin që iu dhurua nga Kongregacioni i Propagandës Fide në vitin 1886. Sot Karxhezja ka dy kisha, një latine dhe tjetra bizantine, ku rreth 300 banorë janë besimtarë të ritit bizantin, por ka vetëm një prift famullitar, i cili shërben në të dyja kishat për të shërbyer meshën, si për besimtarët e ritit latin, edhe për ata të ritit bizantin.

*Eduard Lear:
Fshati i Karxhezes
në Korsikë (1870)*

⁶⁴ Në vitin 1678 përfundoi kisha kryesore Notre Dame de l'Assomption (festa e shenjtit mbrojtës më 15 gusht). Falë një pune të fuqishme, grekët (kështu quheshin edhe arvanitët për shkak të ushtrimit të ritit bizantin të besimit) (Shënim i autorit), e shndërruan zonën në një nga më të pasurat dhe më të kultivuarat. Përgjatë rreth pesëdhjetë viteve jetuan në fqinjësi të mirë me fqinjët e tyre korsarë.

⁶⁵ <https://web.archive.org/web/20110825082856/>; http://www.corsica.net/corsica/it/regajac/cargese/carg_his.htm/

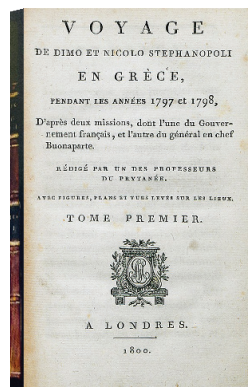
⁶⁶ Falcetta, Angela, *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico...* 2014, f. 61.

⁶⁷ Kisha katolike greke e ritit bizantin është një kishë *sui iuris* brenda kishës katolike, e cila ritin bizantin e praktikon në greqishten e vjetër dhe të re. Ajo është e përhapur në Greqi dhe në Turqi.

Karxhezja është dhe vendlindja e Napoleon Bonapartit, familja e të cilit kishte ardhur në shek. XVII në Korsikë nga Toskana⁶⁸, si dhe banorët e tjerë të Karxhezes, të cilit pas ardhjes së tyre nga Maina e Peloponezit kishin zbarkuar më parë në Toskanë e më pas ishin vendosur në ishullin e Korsikës⁶⁹. Në një botim të Dhimo dhe Nikolla Stefanopullit, botuar në vitet 1797-1798, Morenë, Peloponezin e sotëm, vendlindjen e të parëve të tyre dhe të emigrantëve që u vendosën në Korsikë, e quajnë “Shqipëria e Greqisë” (L’Albanie de la Grèce)⁷⁰.

Po kështu në *ishullin e Sardenjës*⁷¹, që u pushtua në shek. XIV nga spanjollët aragonezë, në 1708 nga anglezët, ndërsa në vitin 1720 iu dha Viktor Amadeos II të Savojës, i cili e futi ishullin në Mbretërinë e Sardenjës, që, në atë kohë, përfshinte edhe Piemontin, Ligurien, Nisën (Nizza) dhe Monteferratën. Karli Emanueli III i Savojës (mbreti i Sardenjës në vitet 1730-1773) nxiti një projekt për popullimin e tokave djerrë të Sardenjës, duke premtuar dhënie të tokave për të gjithë ata që do t’i përkushtoheshin kultivimit të tyre⁷². Propozimi ishte për vendin e quajtur Vila San Kristoforo (Villa San Cristoforo, sot: Montresta), një territor pothuaj i pabanuar, por që përdorej në mënyrë stinore nga barinjët që kullotnin bagëtitë e tyre atje⁷³.

Në fund të vitit 1746 prifti “greko-korsikan”, Gjergj Kasara (Giorgio Cassara), i cili kishte shërbyer në Korsikë për mainotët (grekë e shqiptarë të Peloponezit) që ishin vendosur në Korsikë në vitin 1676, i paraqiti mbretit të Sardenjës një lutje në emër të banorëve të Mainës në Peloponez me kërkesën për të themeluar disa koloni në Mbretërinë e Sardenjës⁷⁴. Tre vjet

Shpina dhe frontespici i librit në origjinal “Udhëtimi i Dhimo dhe Nikolla Stefanopullit në Greqi”, botim i viteve 1797-1798

⁶⁸ Pëllumb Xhufi, *Arbërit e Jonit, Vlora, Delvina e Janina në shek. XV-XVII*, Onufri, Tiranë, 2016.

⁶⁹ Pëllumb Xhufi, *Arbërit e Jonit...*, vep. e cit.; D. Stephanopoli, *Voyage en Grece...*, vep. e cit., f. 30; Irakli Koçollari, ..., vep. e cit., Iceberg, Tiranë, 2013, f. 31.

⁷⁰ Pëllumb Xhufi, *Arbërit e Jonit...*, vep. e cit., f. 218.

⁷¹ Falcetta, Angela, *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico...* 2014, f. 61.

⁷² *Montresta - Relazione storico-artistico*, Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo, f. 1.

⁷³ Gianmichele Lisai, Antonio Maccioni, *Guida curiosa ai luoghi insoliti della Sardegna*, Newton Compton Editori, Roma, 2019, f. 101.

⁷⁴ 1746-10-03 - Projekt për formimin e kolonive greke në Mbretërinë e Sardenjës - Prifti greko-korsikan Giorgio Cassara i propozon mbretit të Sardenjës Karl Emanueli III krijimin e kolonive greke me kolonë nga Maina në More (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioneinterne/items/show/3396/>).

më vonë 6 familje me 39 persona u shpërngulën nga Ajaçoja, kryeqendra e Korsikës ku ishin vendosur më parë, dhe zbankuan në Sardenjë, në komunën e Montrestës (Montresta), provinca e Oristanos⁷⁵. Po ashtu, sipas projekteve të paraqitura në mesin e shek. XVIII parashikohej mbërritja në ishull e rreth 4000 personave nga Maina e Peloponezit dhe familjet e para mainote mbërritën në dhjetor të vitit 1753⁷⁶.

Jeta e vështirë në Korsikë i kishte detyruar shumë prej tyre të ktheheshin në Lindje, disa të tjerë të vendoseshin në Napoli dhe Livorno. Pati edhe nga ata që lanë Korsikën dhe u vendosën në ishullin spanjoll të Minorkës, kur ai ishte nën dominimin e anglezëve, në qytetin e Porto Maones, ku disa tregtarë nga Peloponezi ishin vendosur që në vitin 1745⁷⁷. Por qëndrimi i tyre në ishullin e Minorkës, sipas raporteve të misionarëve të Propagandës Fide, duket se nuk ka qenë shumë i gjatë, për shkak të konflikteve me grekët që ishin vendosur aty më parë dhe me autoritetet angleze të ishullit, ndaj provuan të kalojnë në Kaljari (Cagliari), kryeqendrën e Sardenjës. Prej këtu një pjesë u rikthyen në Korsikë⁷⁸, pjesa që mbeti në Kaljari u asimilua nga vendësit pas njëfarë kohe.

Një grup i dytë kolonësh mbërriti në vitin 1750, 14 familje me 72 vetë, nga 52 familje të planifikuara, të shoqëruar nga dy priftërinj të shuguruar në Romë nga Patriarku i Ohrit, Thanas Muzaka (Atanasio Musachi)⁷⁹. Në po këtë vit doli urdhri mbretëror për mëkëmbësin e mbretit në Sasari për mbrojtjen dhe mbështetjen e familjeve të ardhura nga Korsika e të vendosura në Montresta, me një kapacitet të pritshëm prej 500 familjesh. Qendra e parë e banuar u ndërtua në vitin 1750 pranë kishës së Shën Kristoforit, që kishte ekzistuar më parë (sot në qendër të Montrestës), në saje të shumë favoreve (midis të cilave edhe shtëpitë e tokat falas)⁸⁰, si dhe dhënia në përdorim një famullitari të ritit bizantin të kishës së Shën Kristoforit⁸¹. Pas vitit 1786 emri i vendbanimit Vila San Kristoforo do të ndryshojë në Montresta, emrin që ka edhe sot⁸².

⁷⁵ Pietro Pompilio Rodotà, *Dell'origine progressiva, e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi*, Libro III, Roma, 1763, f. 232.

⁷⁶ Përpjekjet për ripullimin e Sardenjës me grekë mainotë midis 1749 dhe 1755 (<http://kellianos.blogspot.com/2013/02/tentativi-di-ripopolamento-della.html>).

⁷⁷ Angela Falchetta, *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico: Comunità di rito greco nell'Italia del Settecento*, Università degli Studi di Padova, 2014, f. 6.

⁷⁸ Falchetta, Angela, *po aty*, f. 61.

⁷⁹ Gianmichele Lisai, Antonio Maccioni, *Guida...*, vep. e cit., f. 102.

⁸⁰ Gianmichele Lisai, Antonio Maccioni, *Guida...*, vep. e cit., f. 102.

⁸¹ 1750 - Ndërtesa rezidenciale të ndërtuara dhe në ndërtim e sipër në koloninë e re greke të Montrestas dhe familjet që banojnë atje (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioneinterne/items/show/>).

⁸² *Sui monti della Planargia i greci scampati al Gran Visir*, në "Quotidiano 'La Nuova Sardegna'", 2017.

(<https://www.lanuovasardegna.it/tempo-libero/2017/04/11/news/sui-monti-della-planargiai-greci-scampati-al-gran-visir-1.15181593>).

Në vitin 1754 banorët në vendbanimin e ri u shtuan. Në Vila San Kristofor mbërriti edhe një grup prej 32 vetash që vinin nga ishulli i Minorkës, të cilëve iu shtuan edhe 59 vetë të tjerë që arritën në gusht të vitit 1755 nga Ajaçoja dhe po nga ishulli i Minorkës⁸³. Por reagimi i banorëve autoktonë ishte i ashpër, në mënyrë të veçantë i atyre të qytetit të Bozës që nuk i duronin të huajt dhe as favoret që u bëheshin atyre për shfrytëzimin e pyjeve dhe kullotave. Por akoma më i fortë ishte reagimi i klerit katolik vendës, në mënyrë të veçantë i dioqezës së Bozës. Kjo opozitë e bashkuar dhe e organizuar në të gjitha drejtimet kundër të ardhurve çoi gradualisht, edhe për shkak të sëmundjeve apo largimeve të detyrueshme të banorëve të rinj që nuk e përballuan këtë situatë, në pakësimin dhe asimilimin e tyre nga popullsia vendëse. E ngjashme për nga reagimi i administratës, klerit dhe popullsisë vendëse është edhe vendosja e kolonëve nga jugperëndimi i Ballkanit në komunën e Nurës (Nurra). Në vitin 1751 iu dhanë tokë 38 familjeve me origjinë nga Peloponezi, të cilat u vendosën në Nura, provinca e Sasarit në Sardenjë. Dihet se atyre iu dhanë, si fillim, mjetet dhe ndihma e nevojshme, por më pas nuk flitet më për ta, sikur të mos kishin ekzistuar fare⁸⁴.

Në kuadër të programit të mbretërisë së Sardenjës për popullimin e territorit djerr, pas shumë bisedimesh, në vitet 1753-1754, u vendos që edhe në ishullin e vogël të pabanuar të Sant Antiokos (Sant'Antioco)⁸⁵, në jugperëndim të Sardenjës, të vendoseshin 150 familje kolonësh. Në vitin 1754⁸⁶, 22 familje, me rreth 75 vetë, mbërritën në Sardenjë nga Maone (ishulli i Majorkës, në atë kohë i dominuar nga britanikët) dhe kërkuan të vendoseshin në ishullin e vogël të Sant Antiokos, të gatshëm të nënshkruanin aktmarrëveshjen (capitolozioni) me të gjitha detyrimet e përcaktuara në të⁸⁷. Por rezistenca e banorëve të Iglezies, të nxitur nga kleri bëri që ky projekt të mos realizohej, sepse ishulli konsiderohej si i shenjtë, pasi në të gjendeshin eshtrat e shenjtë që i kishte dhënë emrin ishullit⁸⁸.

⁸³ Gianmichele Lisai, Antonio Maccioni, *Guida...*, vep. e cit., f. 102.

⁸⁴ *Terre assegnate ai coloni greci che si stabiliranno nella Nurra in Sardegna*, Colonizzazioni Interne e Migrazioni, accesso il 02 ottobre 2020 (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioniinterne/items/show/4>).

⁸⁵ *La contesa per l'isola di Sant'Antioco*, në "Storia digitale all'Università di Cagliari" (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioniinterne/items/show/3380/>).

⁸⁶ *Capitoli per lo stanziamento di una colonia greca nell'isola di Sant'Antioco*, në "Storia digitale all'Università di Cagliari" (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioniinterne/items/show/3404/>).

⁸⁷ *Tentativi di ripopolamento della Sardegna con greci mainoti tra il 1749 e il 1755*, 2013 (<http://kellianos.blogspot.com/2013/02/tentativi-di-ripopolamento-della.html>).

⁸⁸ *La contesa per l'isola di Sant'Antioco*, në "Storia digitale all'Università di Cagliari" (<https://storia.dh.unica.it/colonizzazioniinterne/items/show/3380/>).

Vendosja e arbëreshëve në krahinat italiane nga fillimi i shek. XV deri sot

Të fazës së tretë (mesi i shek. XVI - mesi i shek. XVIII) janë vendosja e disa kolonive të vogla të shqiptarëve në Boskone Kuzani (1606), njësi e komunës së Kalendaskos, Pieveta e Bosko Toska (1670) komuna e Kastel San Xhovanit, si dhe Pieve Bosko Morone, në provincën e Pavisë, krahina e Lombardisë, buzë lumit *Po* (1621) të dyja në provincën e Piaçencës, krahina e Emilia-Romanjës; po ashtu edhe në vitin 1756 komunitetet e Iskia di Kastros dhe Pianianos, komuna Cellere në provincën e Viterbos të krahinës së Lacios.

Të kësaj periudhe, në vitet 1726-1733, janë edhe ngulimet shqiptare të arbëreshëve në Kroaci, të vendosura në Borgo Eriko (*kr.* Arbanasi, *shq.* Arbneshti) në afërsi të Zarës, në atë periudhë zotërim venecian, të ardhur nga zona e Krajës në Malin e Zi. Veç fshatit Arbnesht, ku gjurmët e prejardhjes shqiptare janë të gjalla edhe sot, shqiptarët u vendosën edhe në disa fshatra të tjera rreth Zarës, si: Zemunik, Draçevac, Cërno dhe Ploçë, por sot pjesa më e madhe e tyre janë shpërndarë nëpër Kroaci. Arbneshtët e Zarës, bashkë me ata që u shpërngulën nga Shqipëria dhe u vendosën në Badhesa (Villa Badessa) të Peskarës në Abrucio (1743) dhe në Pianiano të Viterbos në Lacio (1754), mund të quhen si emigrimet e fundit të organizuara të shqiptarëve në Mbretërinë e Napolit dhe në Republikën e Venedikut.

Me rënien në duart e turqve të Krujës e të Lezhës (1478) dhe të Shkodrës (1479), emigruan në Itali edhe pjesa më e madhe e familjeve fisnike shqiptare që kishin udhëhequr qëndresën kundërosmane pas vdekjes së Skënderbeut. Sipas studiuesit Paolo Petta, pjesa më e madhe e tyre, si Muzakët, Arianitët, Zenebishët, Matrangët, Skurajt, Topiajt, Buat, Shpatajt, Gropajt etj., kaluan në Itali. Ata u pritën e u sistemuan në Napoli, qendra e mbretërisë, ose në qendra të tjera nën kujdesin e sovranit; ndërsa “djemtë e Arianitit, disa Dukagjinë, Spanët dhe Engjëjt e Drishtit... u vendosën në zotërimet veneciane”⁸⁹.

Portreti i Donika Kastriotit, foto: Wikipedia Commons

Gjon Kastrioti (Giovanni Castriota), i biri i Skënderbeut, një skicë-bocet e Pietro Cavotti-t, i vitit 1871, nga një “shtyp antik e Alessandro Tomaso Arcudi”. (Nga Albumi “I ritratti degli illustri salentini”, Galatina 2016.

⁸⁹ Paolo Petta, *Despota d'Epiro e principi di Macedonia...*, vep. e cit., f. 203-217.

⁹⁰ Cesare Colafermina, *Albanesi a San Giovanni Rotondo nel XV secolo*, në “13o Convegno sulla preistoria - protostoria - storia della Daunia S. Severo, 22-24 novembre 1991”, Foggia, 1993, f. 213.

⁹¹ Paolo Petta, *Despota d'Epiro e principi di ...*, vep. e cit., f. 29.

⁹² Paolo Petta, *po aty*, f. 31; Giovanni Antonio Summonte, *Historia della città e regno di Napoli*, Tomo V, R. Gessari, Napoli, 1749, f. 104.

I biri i Skënderbeut, Gjon Kastrioti u rrit në mbretërinë e Napolit, shërbeu në ushtri dhe i qëndroi besnik mbretit. Ai u shqua në shumë luftime kundër turqve, venecianëve e francezëve⁹³, të tilla si beteja për çlirimin e Otrantos së pushtuar nga turqit (1480-1481), në luftën e Ferrarës kundër Venedikut (1482-1484)⁹⁴ dhe në betejën e përgjakshme për rimarrjen e Galipolit (1480)⁹⁵ të pushtuar më parë nga Venediku. Gjithashtu, ai ishte ngarkuar për mbrojtjen e Viestes në gadishullin e Garganos nga inkursionet plaçkitëse të turqve në vitin 1484⁹⁶, luftoi kundër komplotit të baronëve në vitin 1486 dhe në luftën e Parë të Italisë kundër francezëve në vitin 1494⁹⁷, ku ishte ngarkuar nga mbreti edhe për rekrutimin e një numri të madh luftëtarësh stratiotë nga radhët e emigrantëve shqiptarë⁹⁸. Në vitin 1496 ishte pranë mbretit gjatë veprimeve ushtarake në Abrucio⁹⁹, ku spikatën besnikëria dhe aftësitë e tij ushtarake. E njohur dhe me jehonë në vendin e Arbrit ishte edhe kryengritja e vitit 1480-1481 kundër turqve në disa krahina të Shqipërisë, që e nxiti Gjon Kastriotin e ri, bashkë me Kostandin Muzakën dhe vëllezërit Nikolla II dhe Leka III Dukagjimi¹⁰⁰, të ndërmerre një inkursion me trupa nga Italia dhe të zbarkonte në Himarë, kryeqendra e revoltës, e cila, edhe pse në fillim arriti disa suksese, u shtyp nga forcat e shumta turke, ndaj u detyrua të kthehej në Itali¹⁰¹. Në vitin 1485 mbreti i Napolit i akordoi Gjonit titullin dukë i Galatinës dhe baron i Soletos në provincën e Leçes, dhe ia kaloi në pronësi këto dy feude, në këmbim të pronave që i kishte dhënë 20 vjet më parë Skënderbeut¹⁰². Gjon Kastrioti vdiq në vitin 1505 në Kanozë të Puljes, duke lënë pas një vajzë dhe katër djem nga martesat me Irenë Brankoviçin, të bijën e despotit Llazar të Serbisë.

⁹³ Paolo Petta, *po aty*, f. 32-33; Domenico De Filippis, *I Castriota, signori di Monte Sant'Angelo e di San Giovanni Rotondo, fra mito e letteratura*, Centro Grafico S.r.l, Foggia, 1999, f. 14.

⁹⁴ Paolo Petta, *Despota d'Epiro e principi di Macedonia...*, vep. e cit., f. 32.

⁹⁵ Domenico De Filippis, *I Castriota, signori di Monte Sant'Angelo e di San Giovanni Rotondo, fra mito e letteratura*, Centro Grafico S.r.l, Foggia, 1999, f.14

⁹⁶ Domenico De Filippis, *po aty*, f. 14.

⁹⁷ Paolo Petta, *Despota d'Epiro e principi di Macedonia...*, vep. e cit., f. 32.

⁹⁸ Paolo Petta, *po aty*, f. 32.

⁹⁹ Paolo Petta, *po aty*, f. 32.

¹⁰⁰ Diversi autori, *I Conti albanesi Ducagini a Capodistria: Castellani di San Servolo*, Heset Ahmeti, Koper, 2015, f. 24.

¹⁰¹ Diversi autori, *I Conti albanesi Ducagini a Capodistria: Castellani di San Servolo*, Heset Ahmeti, Koper, 2015, f. 24.

¹⁰² Paolo Petta, *Despota d'Epiro e principi di Macedonia...*, vep. e cit., f. 31; Luigi Volpicella, *Regis Ferdinandi primi instructionum liber (10 maggio 1486-10 maggio 1488)*, L. Pierro, Napoli, 1916, f. 315; Carlo Padiglione, *Di Giorgio Castriota Scanderbech e de' suoi discendenti*, Francesco Giannini, Napoli, 1879.

Pamje e pjesshme e kështjellës së Kastriotëve në Galatina, provinca e Leçes në krahinën e Puljes, sipas një pikturë të shek. XVII, para se të rikonstruktohej në shek. XVIII

Pamje e pjesshme e kështjellës së sotshme (Castello Castriota Scanderbeg), e transformuar në një strukturë akomoduese turistike

Nga këta pesë fëmijë, dy prej tyre, Frederiku dhe Konstandini vdiqën të rinj, pa lënë pasardhës, ndërsa tre të tjerët lanë pasardhës. Ferdinandi, që vdiq më 1561, la vetëm një vajzë, Irenë Kastriotin, e cila u martua me një prej feudalëve më të mëdhenj të Kalabrisë, princin e Bizinjanos, Pietro Antonio Sanseverino. Gjergji la pas katër djem e dy vajza¹⁰³. Emri i tij del në shumë dokumente të kohës, si pjesëtar i gardës së mbretit Frederik, si i dërguar nga mbreti me mision të veçanta në Kostandinopojë e në Shkodër, si kryeadministrator thesari në Amalfi, më 1499 si udhëheqës i një ekspedite kundër turqve në Himarë dhe më 1506 ndodhet në Kostandinopojë, i kthyer në fenë myslimane¹⁰⁴. ndërsa Maria, e cila ishte një nga personalitetet më të kulturuar të kohës së saj, e njohur në të gjithë mbretërinë e Napolit, vendosi të mos martohej, deri sa vdiq më 1569.

◀ *Stema e Irena Kastriotit (vdiq më 1565), stërmbesa e Skënderbeut, prince-shë e Bizinjanos (Kozencë, Kalabri), dukeshë e Galatinës (Leçe, Pulje), kon-teshë e Soletës (Leçe) dhe e Trikarikos (Matera, Bazilikata). Punim në gur në Pallatin Dukal të Trikarikos (Tricarico) (Foto: Amanda Relli);*

▲ *Portreti i Irena Kastriotit (Erina Castriota Skanderbeg), bocet i Pietro Cavoti-t, i vitit 1864, nga një origjinal i gjetur në Abacinë e Shën Mërisë në Firmozë (Acquaformosa). (Nga Albumi “I ritratti degli illustri salentini”, Galatina 2016.*

¹⁰³ Carlo Padiglione, *Di Giorgio Castriota Scanderbegh e de' suoi discendenti*, vep. e cit., f. 14.

¹⁰⁴ *I Diarii di Marino Sanuto*, Tomo VI, Visentini, Venezia, 1881, f. 300.